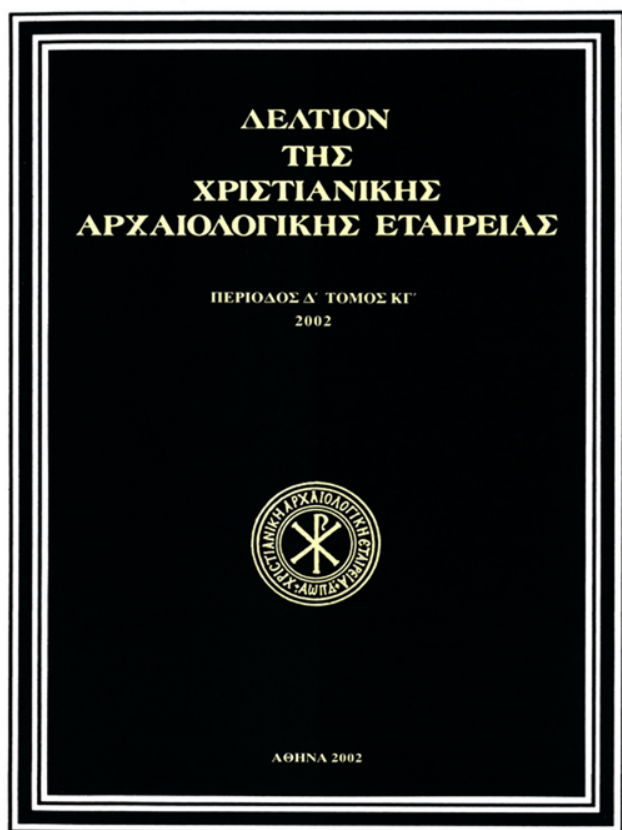

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Οι Δέκα Άγιοι Μάρτυρες των Μεγάρων, η εποχή επανεμφάνισής τους και τα κατάλοιπα των παλαιοχριστιανικών μαρτυριών τους

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ

doi: [10.12681/dchae.345](https://doi.org/10.12681/dchae.345)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΙΟΛΕΣ Ν. (2011). Οι Δέκα Άγιοι Μάρτυρες των Μεγάρων, η εποχή επανεμφάνισής τους και τα κατάλοιπα των παλαιοχριστιανικών μαρτυριών τους. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 83–98.
<https://doi.org/10.12681/dchae.345>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι Δέκα Άγιοι Μάρτυρες των Μεγάρων, η εποχή
επανεμφάνισής τους και τα κατάλοιπα των
παλαιοχριστιανικών μαρτυρίων τους

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 83-98

ΑΘΗΝΑ 2002

ΟΙ ΔΕΚΑ ΑΓΙΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΡΩΝ, Η ΕΠΟΧΗ ΕΠΑΝΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΤΟΥΣ*

Στή μνήμη τοῦ πατέρα μου

Ἡ πίστη ὅτι τὰ ἱερά λείψανα τῶν μαρτύρων εἶναι «να-
ός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» καί ὅτι ὁ πιστός ἐρχόμενος σέ
ἐπαφή μέ τά ἅγια λείψανα τοῦ μάρτυρα γίνεται μέτοχος
τῆς ἐνοικούνσας σέ αὐτά θείας χάριτος¹, ὁδήγησε στήν
ἀπόδοση ἰδιαίτερης τιμῆς στά ἱερά λείψανα². Ἡ τιμή
αὕτη πρὸς τὰ ἱερά λείψανα τῶν μαρτύρων καί ὁσίων
τῆς πίστεως ἦταν πολύ διαδεδομένη στοὺς πρώτους
χριστιανικούς αἰῶνες πρὶν ἀντικατασταθεῖ σέ μεγάλο
βαθμό, κυρίως στήν Ἀνατολή, ἀπὸ τὸν προχωρημένο
6ο αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τιμῆς καί προσκύνησης στίς
φορητές εἰκόνες³. Ἡ ἐπιτακτική δέ ἀνάγκη τῆς κατοχῆς
ἀπὸ τοὺς ναοὺς λειψάνων καί μάλιστα δημοφιλῶν,
θαυματοεργῶν ἁγίων ὁδήγησε ἐνωρίς τὴν Ἐκκλησία,
κυρίως στήν Ἀνατολή, στὸν τεμαχισμό τῶν λειψάνων
ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα. Τοῦτο συμφωνοῦσε μέ

τὴν πίστη ὅτι καί τὸ μικρότερο τμήμα λειψάνου μπορεῖ
νά ὑποκαταστήσει τὸ σύνολο καί ἔχει τὴν ἴδια θεία χά-
ρη μέ αὐτό, ὅπου καί ἂν βρίσκεται⁴.

Κάθε τόπος λοιπὸν, ἀναζητοῦσε νά συνδέσει τὴν ὑπαρ-
ξή του καί νά ἐνισχύσει τὸ κύρος του μέ τὴν παρουσία
ἱερῶν λειψάνων, σωματικῶν ἢ μὴ, μαρτύρων, τὰ ὁποῖα
προέβαλε μέ κάθε τρόπο καί τὰ καθιστοῦσε παλλάδιά
του. Στὴ θέση τῶν τάφων ἢ τοῦ χώρου ποὺ συνδεόταν
μέ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο μέ τὴ ζωὴ κάποιου ἁγίου
προσώπου κτίζονταν περικαλλεῖς ναοί, συχνά δέ γινό-
ταν καί εἰσαγωγή λειψάνων ἀπὸ ἄλλες περιοχές, κυ-
ρίως ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Τόπους, ὅπως συνέβη συστημα-
τικά στὴ νέα πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν Κων-
σταντινούπολη⁵, καί ἀργότερα μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ
Δύση⁶.

* Ἡ μελέτη παρουσιάστηκε στὸ *Εἰκοστό Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης*, Πρόγραμμα καί πε-
ριλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2000, σ. 23-24.

1. K.M. Hofmann, *Philema hagion*, Güterloch 1938, σ. 55 κ.ἑ. R. Kroos, *Vom Umgang mit Reliquien*, στὸ A. Lenger (ἐπιμ.), *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der romanik Köln*, 3, Κολωνία 1985, σ. 30 κ.ἑ. (στὸ ἑξῆς: *Ornamenta Ecclesiae*). P. Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Σικάγο 1981, σ. 11.

2. B. Kötting, *Reliquien*, *LThK* 8 (1963), στ. 1216-1221. 'Ο ἴδιος, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche* (Forschungen zur Volkskunde 33-35), Münster 1980². W. Schulten, *Kölner Reliquien, Ornamenta Ecclesiae*, 2, σ. 62. H. Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes von dem Zeitalter der Kunst*, Μόναχο 1991, σ. 72 (στὸ ἑξῆς: *Bild und Kult*). G. Mietke, *Wundertätige Pilgerandenken. Reliquien und ihr Bildschmuck*, στὸ M. Brandt - A. Effenberger (ἐπιμ.), *Byzanz. Die Macht der Bilder*, Hildesheim 1998, σ. 40-45.

3. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Παρίσι 1943-1946. H. Belting, *Bild und Kult*, σ. 164-166. E. Kitzinger, *The Cult of Images in the Period before Iconoclasm*, *DOP* 8 (1954), σ. 85-150. A. Cameron, *Images of Authority: Elites and Icon in Late Sixth-Century Byzanz*, στὸ M. Mullett - R. Scott (ἐπιμ.), *Byzantium*

and the Classical Tradition (University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies), 1979, σ. 205-234. V. Vikan, *Byzantine Pilgrims' Art*, στὸ L. Safran (ἐπιμ.), *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium*, University Park, Pennsylvania 1998, σ. 229-266.

4. Γρηγόριος Νύσσης, *PG* 46, 740B. *Πασχάλιον Χρονικόν*, στ. 406 (ἔκδ. L. Dindorf, Βόννη 1832, σ. 569). Ἀστέριος Ἀμασειας, *PG* 40, 301-304. H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Βρυξέλλες 1933, σ. 50 κ.ἑ. E.W. Kemp, *Canonization and Authority in the Western Church*, Ὁξφόρδη 1948, σ. 3-6. B. Kötting, *Die frühchristliche Reliquien-kult und die Bestattung im Kirchengebäude*, Κολωνία-Opladen 1965. E.D. Hunt, *The Traffic in Relics: Some Late Roman Evidence*, στὸ S. Hackett (ἐπιμ.), *The Byzantine Saint* (University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies), Λονδίνο 1981, σ. 175, 179-180. C. Hahn, *The Voices of the Saints: Speaking Reliquaries*, *Gesta* 36.1 (1997), σ. 28. E.M. Schortell, *Dismembering Saint-Quentin: Gothic Architectur and the Display of Relics*, *Gesta* 36.1 (1997), σ. 32-37. 5. N.H. Baynes, *The Supernatural Defenders of Constantinople*, *ArtB* 67 (1949), *Mélanges P. Poeters*, σ. 165-177. G. Dagron, *Ἡ γέννηση μίας πρωτεύουσας. Ἡ Κωνσταντινούπολη καί οἱ θεομοῖ της ἀπὸ τὸ 330 ὡς τὸ 451*, Ἀθήνα 2000 (μτφρ. Μαρίνα Λουκάκη), σ. 466 καί σημ. 238. Hunt, ὁ.π., σ. 172.

6. F. Niehoff, *Umbilicus mundi - Der Nabel der Welt. Jerusalem und*

Τά μνημεία αυτά, πού ονομάστηκαν μαρτύρια, γίνονταν γρήγορα πόλος έλξης πλήθους πιστών⁷. Πολλές φορές οί ίδιοι οί αυτοκράτορες χρηματοδοτούσαν τήν ανίδρυση πραγματικά έντυπωσιακών σέ μέγεθος καί πολυτέλεια προσκυνηματικών συγκροτημάτων. Αὐτά δέν αποτελοῦντο μόνον ἀπό ἓνα μεγάλο ναό καί ἓνα βαπτιστήριο, πού ἦταν ἀπαραίτητο τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή, ἀλλά ἀπό σύμπλεγμα κτισμάτων: ξενοδοχεῖα, ἐστιατόρια, καταστήματα, σταύλους κτλ., γιά νά καταλύουν ἄνθρωποι καί ζῶα. Ἡ μαζική προσέλευση πιστών γιά προσκύνημα τῶν ἱερῶν τόπων, πέρα ἀπό τόν ψυχοφελή του χαρακτήρα, εἶχε καί τεράστιες οικονομικές καί πολιτικές προεκτάσεις. Ἀσφαλῶς οί αυτοκράτορες πού διέθεταν μεγάλα χρηματικά ποσά γιά τήν οἰκοδόμηση τῶν μαρτυρίων, δέν ἐνεργοῦσαν μόνον ἀπό ἀπλή εὐσέβεια ἀλλά, πολύ περισσότερο, προσβλέποντας σέ πολιτικές σκοπιμότητες, ἰδίως ὅταν ἐπρόκειτο γιά μεθοριακές περιοχές καί σέ σημαντικά οικονομικά ὀφέλη γιά τό δημόσιο ταμεῖο.

Τέτοια μαρτύρια, ἐκτός αὐτῶν τῆς Ἀγίας Γῆς πού συνδέονται μέ τήν ἐπίγεια ζωή τοῦ Θεανθρώπου⁸, εἶναι τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ⁹, τοῦ Ἀγίου Συμεών τοῦ Στυλῖτη¹⁰ καί τοῦ Ἀγίου Σεργίου στή βόρεια Συρία¹¹, τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ στήν Αἴγυπτο¹², τῆς Ἀγίας Θέκλας στή Σελεύκεια τῆς νότιας Μικρᾶς Ἀσίας¹³ καί τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στή Θεσσαλονίκη¹⁴. Τό τελευταῖο συνδεόταν ἤδη ἀπό τόν 5ο αἰῶνα μέ μία μεγάλη ἐμποροπανήγυρη, τά Δημήτρια, πού συνεχίζονται μέχρι σήμερα μέ τήν ἐπωνυμία

«Διεθνῆς Ἑκθεση Θεσσαλονίκης». Στό χώρο τῆς Ἀττικῆς βρίσκεται τό μαρτύριο τοῦ ἐπισκόπου Ἀθηνῶν ἁγίου Λεωνίδη¹⁵, τοῦ ὁποῖου τό λείψανο ἐξέβρασε, κατά τό ἀγιολογικό κείμενο, ἡ θάλασσα στό Λέχαιο τῆς Κορινθίας, ὅπου καί κτίστηκε μία ἰδιαίτερα ἐπιβλητική βασιλική¹⁶. Μεταφέρθηκε ἔτσι ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου ἀπό τό ἀρχικό του μαρτύριο στήν Ἀθήνα, πού βρισκόταν σέ νησίδα τοῦ Ἰλισοῦ στήν περιοχή τοῦ Ὀλυμπίου¹⁷, στήν ἔδρα τῆς μητροπόλεως τῆς περιοχῆς, τήν Κόρινθο.

Τά Μέγαρα ἀκολουθώντας τή γενικότερη τάση τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου ἀνέδειξαν καί αὐτά τοὺς ἰδικούς τους τοπικούς μάρτυρες καί τοὺς τίμησαν, ὅπως θά δοῦμε, μέ ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακοὺς ναοὺς-μαρτύρια. Ἡ λατρεία ὁμως τῶν μαρτύρων αὐτῶν λησμονήθηκε γιά πολλοὺς αἰῶνες, γιά νά ἐπανεμφανιστεῖ καί πάλι κατά «θαυμαστό τρόπο», τό 18ο αἰῶνα, τήν ἐποχή τῆς ὀψιμης τουρκοκρατίας¹⁸, κατά τήν ὁποία γνωρίζει καί πάλι ἰδιαίτερα μεγάλη ἀκμή ἡ προσκύνηση τῶν σωματικῶν ἱερῶν λειψάνων τῶν ἁγίων μέσα στά πλαίσια μιᾶς γενικότερης κίνησης γιά ἐπιστροφή καί ἐμμόνη στίς ὀρθόδοξες ρίζες. Τοῦτο μαρτυρεῖ τό πλῆθος τῶν λειψανοθηκῶν μέ ἱερά κατάλοιπα παλαιῶν καί νέων μαρτύρων τῆς πίστεως, πού φυλάσσονται στοὺς διάφορους ναοὺς καί τά μοναστήρια. Αὐτό ἐρχεται σέ ἀντίθεση μέ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, ὅπου ἐξ αἰτίας τῶν οικονομικῶν δυσχερειῶν καί τῶν ἀλλεπάλληλων δηώσεων σῶζονται δυστυχῶς λίγα σχετικά παραδείγματα. Δέν φαίνεται ὁμως ἡ λατρεία τῶν σωμα-

das Heilige Grab im Spiegel von Pilgerberichten und Karten, Kreuzzügen und Reliquien, *Ornamenta Ecclesiae*, 3, σ. 53 κ.έ. H. Belting, Die Reaktion der Kunst des 13. Jahrhunderts auf den Import von Reliquien und Ikonen, ὁ.π., σ. 173 κ.έ.

7. Πρβλ. G. Vikan, Guided by Land and Sea. Pilgrim Art and Pilgrim Travel in Early Byzantium, *Tesserae, Festschrift für Josef Engemann* (JbAChr, Erg. 19), Münster 1991, σ. 74-92.

8. E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in Later Roman Empire (A.D. 314-460)*, Οξφόρδη 1982.

9. G.H. Forsyth, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian*, Ann Arbor 1965.

10. J.P. Sordini, Qal'at Sem'an. Ein Wallfahrtszentrum, στό E.M. Ruprechtsberger (ἐπιμ.), *Syrien von den Aposteln zu den Kalifen*, Linz 1993, σ. 128-143 (στό ἐξῆς: *Syrien*). J. Christern, Die Pilgerheiligtümer von Abu Mina und Qal'at Sim'an, στό H. Beck - P.C. Bol (ἐπιμ.), *Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung Libieghaus Museum alter Plastik, Frankfurt am Main*, Φραγκφούρτη 1984, σ. 219-221.

11. Th. Ulbert, Resafa-Sergiopolis. Archäologische Forschungen in der Nordsyrischen Pilgerstadt, *Syrien*, σ. 112-127.

12. C.M. Kaufmann, *Die Menasstadt und Nationalheiligtum der altchristlichen Ägypten in der Westalexandrischen Wüste*, Λειψία 1910. Christern, ὁ.π., (ὑποσημ. 10), σ. 211-218. P. Grossman, *Abu Mina: A Guide*

to the Ancient Pilgrimage Center, Κάιρο 1986.

13. H. Hellenkemper, Die Kirchenstiftung des Kaisers Zenon im Wallfahrtsheiligtum des Heiligen Thekla bei Seleukeia, *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 47 (1966), σ. 65-90.

14. Γ. καί Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλική τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἀθήναι 1952. Ἀ. Μέντζος, *Τό προσκύνημα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στά βυζαντινά χρόνια*, Ἀθήνα 1994.

15. Σ. Εὐστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1995, σ. 275.

16. Δ.Ι. Πάλλας, *ΠΑΕ* 1956, σ. 164-176· 1957, σ. 95-104· 1958, σ. 119-134· 1959, σ. 126-140· 1960, σ. 144-170· 1961, σ. 134-154. ΔΙ 17 (1961-1962), Χρονικά, σ. 69-74. Δ.Ι. Πάλλας, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts du 1959 à 1973*, Ρώμη 1977, σ. 165-171.

17. Γ. Σωτηρίου, Παλαιά χριστιανική βασιλική Ἰλισσοῦ, *ΑΕ* 1919, σ. 17-23. Μ. Chatzidakis, Remarques sur la basilique de l'Illissos, *CahArch* 5 (1951), σ. 63 κ.έ. Δ.Ι. Πάλλας, Ἡ Ἀθήνα στά χρόνια τῆς μετάβασης ἀπό τήν ἀρχαία λατρεία στή χριστιανική. Τά ἀρχαιολογικά δεδομένα, *Θεολογία* 28 (1989), σ. 26-28 (ἀνάτυπον).

18. Μ. Λεβέντης, Οἱ ἅγιοι Δέκα Μάρτυρες, οἱ προστάτες τῶν Μεγάρων, *Τά Μέγαρα καί οἱ ἅγιοι Δέκα Μάρτυρες* (ἐκδ. Νομαρχικῆς Αὐτοδιοίκησης Δυτικῆς Ἀττικῆς), Μέγαρα 1998, σ. 12-15.

τικών λειψάνων των αγίων νά γνώρισε την περίοδο της πρώιμης τουρκοκρατίας ιδιαίτερα μεγάλη διάδοση, καθώς φαίνεται νά συνεχίζεται ή βυζαντινή παράδοση για ιδιαίτερη λατρεία των λειψάνων του Τιμίου Ξύλου καί των μή σωματικών καταλοίπων των αγίων προσώπων της Καινής Διαθήκης, καθώς καί των φορητών εικόνων¹⁹.

Οί περισσότερες λοιπόν από τίς μεταβυζαντινές λειψανοθήκες μέ σωματικά λείψανα αγίων ανάγονται στο 18ο καί τόν πρώιμο 19ο αιώνα²⁰, εποχή ιδιαίτερης οικονομικής ανάπτυξης των υπόδουλων ὀρθόδοξων καί συγχρόνως μεγάλου κινδύνου για ἑξισλαμισμό²¹. Παρατηρεῖται σαφώς τήν ἐποχή αὐτή ἄμιλλα μεταξύ των ὀρθόδοξων νῶν καί μονῶν για τήν ἀπόκτηση ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἱερῶν λειψάνων καί μάλιστα διάσημων καί θαυματουργῶν ἡρώων τῆς χριστιανικῆς πίστεως²².

Τοῦτο σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν προβολή ἀπό τήν Ἐκκλησία, καί κυρίως ἀπό τούς μοναχούς²³, τῶν μαρτύρων τῆς πρωτοχριστιανικῆς περιόδου ὡς προτύπων για

τή νέα τάξη μαρτύρων τῶν χαλεπῶν αὐτῶν χρόνων τῆς δουλείας, οἱ ὅποιοι ὀνομάστηκαν «νεομάρτυρες»²⁴. Οἱ νέοι αὐτοί ἄγιοι, ἕνα σύνολο περίπου ἀπό 180-190 άτομα, ἐμφανίζονται κυρίως στήν περίοδο πού ἐκτείνεται ἀπό τά τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα μέχρι τή δεκαετία τοῦ 1840, ὅταν ἡ ὀθωμανική ἐξουσία ἀποφάσισε νά σταματήσουν οἱ θανατικές καταδίκες χριστιανῶν ἀποστατῶν για ὁρὸ-σχευτικούς λόγους²⁵. Οἱ νεομάρτυρες αὐτοί ὑπῆρξαν, ὅπως καί οἱ παλαιοί, φωτεινοί φάροι για τούς δοκιμαζόμενους ὑπόδουλους χριστιανούς μέ τήν ἀκλόνητη ἐμμονή τους στήν ὀρθόδοξη πίστη, τή σθεναρή καί δημόσια ἀπόρριψη δελεαστικῶν ὑποσχέσεων, τήν ὑπομονή τῶν ἐξευτελισμῶν καί τῶν φρικτῶν βασανιστηρίων ἀπό τόν ἀλλόθρησκο κυρίαρχο προκειμένου νά μήν ἀλλαξοπιστήσουν²⁶.

Οἱ νεομάρτυρες ἔγιναν μιμητές τῆς ζωῆς τῶν παλαιῶν μαρτύρων καί ἱσάξιοι αὐτῶν. Ὅπως ἐκείνοι ἀπεστέφαναν τήν εἰδωλολατρεία, ἔτσι καί αὐτοί ἀπεστράφησαν τήν ἀλλαξοπιστία, τή μεταστροφή στο Ἰσλάμ πού θά τούς ἀπάλλαζε ἀπό τά πρόσκαιρα ἐπίγεια βήματα καί θά

19. Πρβλ. H.G. Thümmel, *Kreuze, Reliquien und Bilder im Zereemonienbuch des Konstantinos Porphyrogenetos*, *ByzF* 18 (1992), σ. 119-126.

20. Πρβλ. Χρ. Κτενάς, *Τά κεμηλιαρχεῖα τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ἱερᾶς, βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καί σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Δοχειαρίου*, *ΕΕΒΣ* 7 (1930), σ. 120-125 (οἱ σωζόμενες χρονολογίες στίς λειψανοθήκες τῆς μονῆς εἶναι: 1770, 1777, 1780, 1784, 1789, 1796, 1805, 1806, 1811, 1831, 1834, 1839, 1849). *Ἱερὰ Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιον. Παράδοσις, ἱστορία, τέχνη*, Ἅγιον Ὄρος 1996, σ. 519 εἰκ. 465, σ. 528 εἰκ. 472 (χρονολογίες: 1709, 1732, 1813, 1818). *Οἱ ὁρὸ-σαυροὶ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου* (γεν. ἐπιμ. Ἀθ. Κομίνης), Ἀθήνα 1988, σ. 232-233 εἰκ. 52, σ. 236-237 εἰκ. 53, 54 (χρονολογίες: δευτέρη δεκαετία τοῦ 18ου αἰ., 1784, 1796).

21. P.M. Kitromilides, *Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans During the Eighteenth Century*, *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 12 (1997-1998), σ. 82 κ.ἐ. Εὐστ. Χ. Ζεγκίνης, *Ὁ μεπτασισμός στή Δυτική Θράκη. Συμβολή στήν ἱστορία τῆς διαδόσεως τοῦ μονουσουλμανισμοῦ στόν ἐλλαδικό χῶρο*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 107 κ.ἐ.

22. Ἀνάλογη κίνηση παρατηρεῖται καί μέ τήν ιδιαίτερη ἑξάρση τῆς λατρείας τῶν φορητῶν θαυματουργῶν εἰκόνων. Βλ. Ὁ Γκράτζιου, *Μεταμορφώσεις μιᾶς θαυματουργῆς εἰκόνας. Σημειώσεις στίς ὄψεις παραλλαγῆς τῆς Παναγίας τοῦ Κύκκου*, *ΔΧΑΕ* ΙΖ' (1993-1994), σ. 318.

23. Ὁ Μ. Γεδεὼν στο ἀνέκδοτο ἔργο του *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου δημοσίευσε ὁ Φ. Ἡλιοῦ (Πόθος μαρτυρίου: ἀπό τίς βεβαιότητες στήν ἀμφισβήτηση τοῦ Μ. Γεδεὼν), *Συμβολή στήν ἱστορία τῶν νεομαρτύρων*, *Τά Ἱστορικά* 23 (1995), σ. 281) ἐπικρίνοντας τούς φανατικούς καί ἁμαθεῖς καλογήρους τοῦ Ἀγίου Ὁρους για τά ὑπερβολικά καί αὐστηρά ἐπιτίμια, τά ὁποῖα ἐπέβαλλαν στούς ἐξομολογούμενους ἄνδρες πού εἶχαν ὑπο-

πέσει στο ἁμάρτημα τῆς συνεύρεσης μέ ἀλλόθρησκη, γράφει ὅτι περιλαμβανόταν μεταξύ τῶν ἄλλων καί ἡ ἀνάγνωση βίων μαρτύρων.

24. Χρυσόστομος Ἀ. Παπαδόπουλος, *Οἱ νεομάρτυρες*, Ἀθήνα 1970³ (πρωτοδημοσιεύτηκε στο *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος, 1821-1921*, 6, ἐν Ἀθήναις 1921). Ἰ.Μ. Περαντώνης, *Λεξικόν νεομαρτύρων (Οἱ νεομάρτυρες ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ δούλου ἔθνους)*, I-III, ἐν Ἀθήναις 1972. Στ.Γ. Παπαδόπουλος, *Οἱ νεομάρτυρες καί τό δούλον γένος*, ἐν Ἀθήναις 1974. Γ.Δ. Κοτταρίδης, *Νεομάρτυρες καί ἐθνική συνείδηση*, Καλαμάτα 1985. I. Theodorides - D. Loules, *The Neomartyrs in Greek History, 1453-1821*, *EtBalk* 25.3 (1989), σ. 78-86. Β. Φανουργάκης, *Οἱ μάρτυρες-νεομάρτυρες*, *Τά μαρτύρια τῶν νεομαρτύρων ὡς ἀδιάσπαστη συνέχεια τῶν μαρτύρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας*, *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καί μνήμην τῶν νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 177-203 (στό ἐξῆς: *Νεομάρτυρες*, 1988). Χρ.Θ. Κρικώνης, *Κληρικοί νεομάρτυρες-ἐθνομάρτυρες*, ὁ.π., σ. 238-310. Ὁ ἴδιος, *Ὁ χριστιανικός χαρακτήρας τοῦ μαρτυρίου τῶν νεομαρτύρων*, *Εἰσηγήσεις IB' Συνεδρίου Πατερικῆς Θεολογίας: Ὁ ἅγιος καί ὁ μάρτυρας στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας* (ἐπιμ. Στ.Γ. Παπαδοπούλου), Ἀθήνα 1994, σ. 69-81 (στό ἐξῆς: *Ὁ ἅγιος καί ὁ μάρτυρας*). Π.Β. Πάσχος, *Ὁ μοναχισμός, οἱ νεομάρτυρες καί ἡ παράδοση*, *ΕΕΘΣΠΑ* 28 (1994), σ. 265 κ.ἐ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 267-284.

25. Βλ. R.M. Dawkins, *The Monks of Athos*, Λονδίνο 1936, σ. 316 κ.ἐ. R. Clogg, *A Little-Known Neo-Martyr, Athanasios of Smyrna (1819)*, *Eastern Churches Review* 5 (1973), σ. 28-36. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 271.

26. Ε.Α. Zachariadou, *The Neomartyr's Megase*, *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1991), σ. 55. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 267-269. H. Delehaye, *Greek Neomartyrs, The Constructive Quarterly* 9 (1921), σ. 701-712 (=SubHag 42, Βρυξέλλες 1966, σ. 246 κ.ἐ.).

έσωζε τή ζωή τους²⁷. Ἡ ἔξαρση λοιπόν τῆς λατρείας τῶν μαρτύρων ἀποσκοπεῖ σέ μεγάλο βαθμό στήν ἀντιμετώπιση ἀπό τήν Ἐκκλησία τοῦ ὅλου ἐντεινόμενου κινδύνου τοῦ ἐξιολαμμοῦ²⁸. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῶν νεομαρτύρων ἀναζωογονεῖ τήν κλονιζόμενη πίστι τῶν σύγχρονων χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι βλέπουν καί ζοῦν, κατά κάποιον τρόπο, καί οἱ ἴδιοι τά μαρτύρια τῶν νεομαρτύρων. *Τιμὴ μάρτυρος, μίμησις μάρτυρος*, γράφει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος²⁹. Αὐτὸ ἄλλωστε ὁδήγησε τοὺς ἁγιογράφους ἤδη ἀπὸ τὰ ὄψιμα παλαιολόγια χρόνια νά κοσμήσουν τίς ἐκκλησίες μέ πλῆθος ἀπὸ σκηνές μαρτυρίων ἁγίων. Τοῦτο γνωρίζει ἰδιαίτερα μεγάλη διάδοση τὸ 18ο καί τὸν πρόωμο 19ο αἰῶνα μέ τήν εἰσαγωγή στά εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν ναῶν καί πολλῶν ἄθλων νεομαρτύρων³⁰.

Στήν καλύτερη γνωριμία τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ μέ τοὺς παλαιούς ἐκείνους μάρτυρες καί ὁσίους πού διακρίθηκαν γιά τήν ἐμμόνη στήν ὁρθόδοξη πίστι βοήθησαν πολλοί, μετὰ τήν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας, οἱ ἐντυπες ἐκδόσεις τῶν παλαιῶν συναξαρίων. Ὁ κρητικὸς λόγιος,

ἐπίσκοπος Μάξιμος Μαργούνιος (1549-1602), ἀνταποκρινόμενος στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς του καί διαπιστώνοντας ὅτι ἡ γλωσσικὴ μορφή τῶν παλαιῶν αὐτῶν κεμένων ἦταν ἐμπόδιο στήν κατανόηση καί τήν ἀμεσότερη ἐπαφή τῶν πολλῶν μέ τὰ κατορθώματα τῶν παλαιῶν ἁγίων, ὁδηγήθηκε στήν ἀπόφαση νά μεταφράσει τὰ παλαιὰ συναξάρια σέ ἀπλούστερη ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ πρώτη αὐτὴ μετάφραση τῶν βίων τῶν ἁγίων, πού ἀπέβλεπε μόνον στὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν καί ὄχι γιά ἐπιστημονικούς, ἐρευνητικούς σκοποὺς, τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1607³¹ καί ἀνατυπώθηκε τὸ 1656.

Τὸ παράδειγμα τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου ἀκολούθησε λίγο ἀργότερα ὁ, ἐπίσης κρητικὸς, λόγιος μοναχὸς Ἀγάπιος Λάνδος (περ. 1580-1656/7) μέ τὰ ἔργα του *Παράδεισος*, τὸ 1641³², *Ἐκλογή*, τὸ 1642, *Ἐκλόγιον*, τὸ 1644, καί *Νέος Παράδεισος* πού τυπώθηκε τὸ 1664, μετὰ τὸ θάνατό του³³. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ συμπληρώθηκε μέ τήν ἔκδοση ἀπὸ τὸν νάξιο ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη (1748-1809) τοῦ *Νέου Μαρτυρολογίου* τὸ 1794, ὅπου καταγράφονται ὀγδόντα ἐπτὰ ἐπώνυμοι νεομάρτυρες³⁴,

27. Δὲν περιλαμβάνονται ἐδῶ οἱ «ἐξ Ἀγαρηνῶν» νεομάρτυρες, δηλαδή τῶν μουσουλμάνων πού ἀποδέχθηκαν τήν ὁρθόδοξη χριστιανικὴ πίστι καί τήν ὁμολόγησαν δημόσια. Βλ. Ἱ.Μ. Περαντώνης, Ἡ ἰδέα τῆς ἱεραποστολῆς καί οἱ ἐξ Ἀγαρηνῶν νεομάρτυρες, Ἀθήνα 1966 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικό *Πορευθέντες*, τχ. 29-31). Α. Salaville, Pour un répertoire des néo-saints de l'église orientale, *Byzantion* 20 (1950), σ. 233. Π.Β. Πάσχος, Ἰσλάμ καί νεομάρτυρες, *ΕΕΘΣΠΑ* 50 (1995), σ. 421. Ἡλιοῦ, ὅ.π. (ὑποσημ. 23), σ. 268 σημ. 4. Πρβλ. καί Δ. Κωνσταντέλου, Οἱ βίοι τῶν νεομαρτύρων ὡς πηγὴ μεθόδων ἰσλαμικοῦ προσηλυτισμοῦ κατὰ τήν ὀθωμανικὴν περίοδον, *Νεομάρτυρες*, 1988, σ. 205-223. Γ. Μαντζαρίδης, Κοινωνιολογικὴ προσέγγιση τῆς παρουσίας τῶν νεομαρτύρων, ὅ.π., σ. 224-237.

28. Zachariadou, ὅ.π. (ὑποσημ. 26), σ. 60-63. P. Karlin-Hayter, La politique religieuse des conquérants Ottomans dans un texte hagiographique (a. 1437), *Byzantion* 35 (1965), σ. 353-358. Ἡλιοῦ, ὅ.π. (ὑποσημ. 23), σ. 268 κ.έ.

29. Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Ἀθήνα 1961³, σ. 17-25. Κρικωῆς, Ὁ χριστιανικὸς χαρακτήρας, ὅ.π. (ὑποσημ. 24), σ. 74-75. Ὁ ἴδιος, *Κληρικοί νεομάρτυρες*, ὅ.π. (ὑποσημ. 24), σ. 281-283. Ὁ ἴδιος, *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία πρωταγωνιστὴς τῆς ἐθνεγεροῦσας τοῦ 1821. Κληρικοὶ νεομάρτυρες-ἐθνομάρτυρες*, Θεσσαλονίκη 1991. Πρβλ. Ἀ. Παπαδόπουλος, Θεολογία ἀρχαίων καί νέων μαρτυρολογίων, *Νεομάρτυρες*, 1988, σ. 105-176.

30. Μ. Γαρίδης - Θ. Παλιούρας, Συμβολὴ στήν εἰκονογραφία νεομαρτύρων, *Ἠπειρωχρον* 22 (1980), σ. 11.

31. *Βίοι ἁγίων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλώττης*, ἦτοι ἐκ τῶν *Συναξαρίων μεταφρασθέντες παρὰ Μαξίμου Μαργουνίου ἐπισκόπου Κυθήρων εἰς κοινὴν ὠφέλειαν*, ἐν Ἑνετίῃσιν ἀρχ. Βλ. γιά τὸν συγγραφέα Β.Α. Μυστακίδης, Ὁ ἱερός κληρὸς κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα (Μάξιμος Μαργούνιος), ἐν Ἀθήναις 1892. Ν.Β. Τωμαδάκης, *Κλείς τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας*, I, Ἀθήνα 1965, σ. 148, 151. Σπ.Δ. Κοντογιάννης, Ἀγιολογικά κείμενα, μαρτύρια καί βίοι (ἐμφάνιση καί μορφή), Ὁ ἅγιος καὶ ὁ μάρτυρας, σ. 108 καί σημ. 36.

32. *Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος, ἐκ τῶν λόγων τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ μεταφραστοῦ. Μεταφρασθέν παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητὸς μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ πόθου πολλοῦ ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον*, Ἑνετίῃσιν ἀρχαί.

33. *Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος ἐκ τοῦ Μεταφραστοῦ. Εἰς τὴν κοινὴν ἡμετέραν διάλεκτον. Μεταφρασθέν μὲν παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητὸς. Τυπωθέν δὲ καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθέν παρὰ Ἀκακίου ἱερομονάχου Διακροῦση τοῦ ἐκ νήσου Κεφαλληνίας. Con Licenza de' superiori e Privilegio*. Ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχ. ἐν Ἑνετίῃσιν, Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ. Πιά τὸν Ἀγάπιο Λάνδο βλ. Στ. Μπαϊρακτάρης, Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρητὸς, Ἀθήνα 1970. Ἐ. Κακουλίδου-Πάνου, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου, *Συμβολές. Νεοελληνικά Μελετήματα* ("Ἐρευνες στὴ νέα ἑλληνικὴ φιλολογία 4), Ἰωάννινα 1982, σ. 143-147. Δ. Κωστούλα, Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρητὸς. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου του ("Ἐρευνες στὴ νέα ἑλληνικὴ φιλολογία 6"), Ἰωάννινα 1983.

34. *Νέον Μαρτυρολόγιον*, ἦτοι μαρτύρια τῶν νεοφανῶν Μαρτύρων, τῶν μετὰ τήν Ἀλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ διαφόρους καιροὺς, καὶ τόπους μαρτυρησάντων. Συνταχθέντα ἐκ διαφόρων συγγραφέων καὶ μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθέντα, ἐν οἷς καὶ ἱκαναὶ ἀκολουθίαι προσετέθησαν παρὰ τοῦ ὁσίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, ἐν Ἑνετίῃσιν 1794. Πιά τὰ προβλήματα τῆς σύνθεσης, τῆς χρονολόγησής τῆς ἢ ἔκδοσής καὶ τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου βλ. Β.Στ. Ψευτογκᾶς, Ἰωάννης ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του, Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρα-

καί μετά τό θάνατό του τοῦ *Συναξαριστοῦ*, τό 1819³⁵. Τήν ἴδια χρονιά ἐκδόθηκε στή Βενετία τό *Νέον Λειμωνάριον* πού περιλαμβάνει καί βίους νεομαρτύρων τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα³⁶. Στήν ἴδια κατεύθυνση ἐνίσχυσης τῆς ἐμμονῆς στήν Ὁρθοδοξία κινεῖται καί ἡ ἐκδοχή τό 1782 τῆς συλλογῆς τῶν πατερικῶν καί ἀσκητικῶν νηπτικῶν κειμένων, τῆς *Φιλοκαλίας τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν*³⁷, ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Κορίνθου Μακάριο Νοταρᾶ (1731-1805) σέ συνεργασία μέ τόν ἅγιο Νικόδημο τόν Ἀγιορείτη, καθὼς καί τό ἱεραποστολικό ἔργο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1760-1779 τοῦ χαρισματικοῦ ἱεροκήρυκα ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ (1714-1779)³⁸. Μέσα σέ αὐτή τή θρησκευτική ἀτμόσφαιρα καί τήν ἀγωνιώδη προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νά καταπολεμήσει τόν ἐξισλαμισμό καί νά ἐμπνυχώσει τοὺς κατατρυχομένους χριστιανούς ἀποκαλύφθηκαν «κατά θαυμαστό τρόπο» τὰ ἱερὰ λείψανα παντελῶς λησμονημένων μέχρι

τότε πρωτοχριστιανικῶν μαρτύρων καί στήν περιοχὴ τῶν Μεγάρων καί ἀναβίωσε ἡ λατρεία τους μετὰ ἀπὸ λήθη πολλῶν αἰώνων. Ἀρχικά ἀνακαλύφθηκε τό 1720 ἡ τιμία κάρα τοῦ ἐπισκόπου Ἀθηνῶν ἁγίου Ἱεροθέου, μαθητῆ τοῦ ἀποστόλου Παύλου, κατὰ τήν παράδοση, καί διδασκάλου τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη³⁹. Κατόπιν, στή διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα βρέθηκαν τὰ ἱερὰ λείψανα τῶν ἐννέα ἀπὸ τοὺς δέκα ἐπανεμφανισθέντες μάρτυρες τῶν Μεγάρων⁴⁰. Ὅλοι τους, κατὰ τήν παράδοση, ἦταν στρατιωτικοί, εἰλκον τήν καταγωγή ἀπὸ τίς Σέρρες καί ἄθλησαν τὰ πρῶτα χριστιανικά χρόνια στή Μεγαρίδα⁴¹. Ὡς χρόνος εὕρεσης τῶν ἱερῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων Σεραφεῖμ, Δωροθέου, Ἰακώβου, Βασιλείου καί Δημητρίου ἀναφέρονται τὰ ἔτη 1798 καί 1799⁴². Τοῦτο, σύμφωνα μέ τό συναξάριο, συνέβη ἀρχικά γιὰ τοὺς τρεῖς πρῶτους κατόπιν ἐπανειλημμένων ἐμφανίσεων σέ παιδί μόλις ἐννέα ἐτῶν, τόν Πανούση, τόν

δεων Μαξίμου 1914-1986, Γενεὴ 1989, 5, σ. 399-427. Ὁ ἴδιος, Μαρτυρολόγια νεομαρτύρων (συγγραφεῖς, συλλογές καί ἐκδόσεις), *Νεομάρτυρες*, 1988, σ. 98-100.

35. *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ* πάλαι μὲν ἑλληνιστὶ συγγραφεῖς ὑπὸ Μαυρικίου διακόνου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, νῦν δὲ δευτέρου μεταφρασθεῖς ἀμέσως ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου *Συναξαριστοῦ καί μεθ' ὅσης πλείστης ἐπιμελείας ἀνακαθαρθεῖς* ὑπὸ τοῦ ἐν μοναχοῖς ἐλαχίστου Νικοδήμου Ἀγιορείτου. Τύποις ἤδη λαμπροῖς ἐκδοθεῖς συνεργεῖα καί σπουδῇ Στεφάνου καί Νεοφύτου τῶν Ἀγιορειτῶν, ἐν Ἑνετίῃσιν, τυπ. Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, 1819. Τωμαδάκης, ὁ.π. (ὑποσημ. 31), σ. 123 καί σημ. 1, 148. Κοντογιάννης, ὁ.π. (ὑποσημ. 31), σ. 108 καί σημ. 37.

36. *Νέον Λειμωνάριον, περιέχον Μαρτύρια παλαιὰ καί νέα καί Βίους ὁσίων, ἅτινα ἐπισυλλέχθησαν παρὰ τοῦ αἰοδύμου Μητροπολίτου Ἀγίου Κορίνθου κυρίου Μακαρίου Νοταρᾶ. Οἷς προσετέθησαν καί τὰ τοῦ Τριωδίου καί Πεντηκοσταρίου Συναξάρια, μεταφρασθέντα παρὰ τοῦ σοφιολογιωτάτου Διδασκάλου κυρίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου. Πρὸς τούτοις καί ἀσματικά Ἀκολουθία εἰς διαφόρους νεομάρτυρας, φιλοπονηθεῖσαι παρὰ τοῦ πανοσιολογιωτάτου κυρίου Νικηφόρου τοῦ Χίου. Νῦν πρῶτον τύποις λαμπροῖς ἐκδοθέν διὰ φιλοτίμου δαπάνης τῶν τιμωτάτων φιλοχρίστων συνδρομητῶν τῶν ἐν τῇ τέλει τῆς βίβλου ὀνομασί καταγραφέντων, εἰς κοινὴν ἀπάντων τῶν ὀρθοδόξων ὠφέλειαν*, ἐν Ἑνετίῃσιν 1819. Ἡλιοῦ, ὁ.π. (ὑποσημ. 23), σ. 271 σημ. 14. Ψευτογκᾶς, Μαρτυρολόγια Νεομαρτύρων, ὁ.π. (ὑποσημ. 34), σ. 100-101.

37. *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν* συνεργασθεῖσα παρὰ τῶν ἁγίων καί θεοφόρων πατέρων ἡμῶν, ἐν ᾗ διὰ τῆς κατὰ τήν Πράξιν καί Θεωρίαν Ἠθικῆς Φιλοσοφίας ὁ νοῦς καθαίρεται, φωτίζεται καί τελειοῦται. Ἐπιμελεῖα μὲν ὅτι πλείστη διορθωθείσα, νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα διὰ δαπάνης τοῦ τιμωτάτου καί θεοσεβεστάτου κυρίου Ἰωάννου Μαυροκορδάτου εἰς κοινὴν τῶν Ὁρθοδόξων ὠφέλειαν, Ἑνετίῃσιν 1782. St. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of*

the Turkish Conquest to the Greek War of Independence, Cambridge 1968, σ. 157-158.

38. Kitromilides, ὁ.π. (ὑποσημ. 21), σ. 92 καί σημ. 22. Π.Β. Πάσχος, *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, Ἀθήναι 1985. Κρικιώνης, Κληρικοί νεομάρτυρες, ὁ.π. (ὑποσημ. 24), σ. 272-276.

39. Σ. Εὐστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1995, σ. 212-213. Μ. Μπεναρδῆς, *Ψήγματα Μεγαρικῶν. Μυθολογικά-ἱστορικά*, Μέγαρο 1936, σ. 178-179.

40. Ἐχει χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὅρος «νεοφανής» μάρτυς σέ ἀντιδιαστολή τοῦ ὅρου «νεομάρτυς» καί ἐννοεῖται ὁ λησμονημένος μάρτυς τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων, τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν, πού δὲν περιλαμβάνεται στὰ μαρτυρολόγια, λείψανα τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν κατὰ θαυμαστό τρόπο τήν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας καί ἀρχίζει νά ἀναβιώνει ἔτσι, μετὰ ἀπὸ μακροαἰώνη λήθη, καί πάλι ἡ λατρεία του. Ὁ ὅρος δὲν εἶναι ἀπολύτως ὁρθός γιὰ τήν περίπτωση. Τόν ἴδιο ὅρο χρησιμοποιεῖ καί ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης στήν ἐπεξήγηση τοῦ τίτλου τοῦ *Νέου Μαρτυρολογίου* (βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 34), ἐννοώντας τοὺς μάρτυρες τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας. Μᾶλλον ὁρθότερη θὰ ἦταν κάποια περιφραστική ἐκφράση ἢ ἡ φράση «ἐπανεμφανιζόμενοι μάρτυρες».

41. Πότε ἀκριβῶς παραμένει ἀβέβαιον. Ἡ διατυπωθεῖσα ἁποψη ὅτι αὐτὸ συνέβη ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου (361-363) εἶναι ἐπιτόλαιη (Δ. Μουρτζοῦκος, *Ἀσματικὴ ἀκολουθία καί παρακλητικὸς κανὼν. Ἱστορικὸν τῆς ἀνευρέσεως τῶν ἁγίων λειψάνων καί θαύματα τῶν ἐν Μεγάροις ἀθλησάντων νεοφανῶν μαρτύρων Σεραφεῖμ, Δωροθέου, Ἰακώβου, Δημητρίου, Βασιλείου, Σαράντη*, Μέγαρο 1991, σ. 45-47).

42. Κ.Χ. Δουκάκης, *Ἀκολουθία πληρεστάτη, βίος καί θαύματα τῶν ἐν Μεγάροις ἀνευρεθέντων ἁγίων μαρτύρων Σεραφεῖμ, Δωροθέου, Ἰακώβου, Βασιλείου, Δημητρίου καί Σαράντη νεωστὶ τυπωθεῖσα καί ἐρανισθεῖσα ἐκ χειρογράφων ἐπιμελεῖα Κωνσταντίνου Χρ. Δουκάκη τοῦ ἐκ Καλαμῶν τῆς Πελοποννήσου, προσκυνητοῦ. Ὑπὸ Ἀθανασίου Ἱ. Παπασιδέρη Μεγαρέως ἐκδίδεται φιλοτίμῳ κοινῇ δαπάνῃ*, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 22-28. Μπεναρδῆς, ὁ.π.

μετέπειτα ιερέα Παῖσιο, καί ἕνα χρόνο μετά, στό ἴδιο πρόσωπο, γιά τούς ὑπόλοιπους δύο.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, τό 1819, ὁ ἴδιος νεανίας, πάλιν κατόπιν ὁράματος, ἀνεῦρε μέσα σέ χεῖμαρρο, στά βόρεια τῶν Μεγάρων, καί τά λείψανα τοῦ ἁγίου Σαράντη, τά ὁποῖα μετακομίστηκαν στά Μέγαρα καί ἐναποτέθηκαν μαζί μέ τῶν ὑπολοίπων πέντε μαρτύρων. Οἱ μάρτυρες ὀνομάστηκαν ἀπό τό ἐπίθετο τῆς οἰκογένειας, σέ οἰκημα τῆς ὁποίας φυλάσσονταν ἀρχικά τά ἱερά λείψανά τους, «Ἅγιοι τῶν Μπεκιωτίδων»⁴³. Ἡ μνήμη καί τῶν ἔξι μαζί τελεῖται τή 16η Αὐγούστου, ἡμέρα εὗρεσης τῶν λειψάνων τῶν τριῶν πρώτων. Πολύ ἀργότερα, τό 1889, κτίστηκε τελικά ὁ σημερινός τρουλαῖος ναός τῶν Ἁγίων Ἑξι Μαρτύρων.

Πά τούς ὑπόλοιπους τέσσερις μάρτυρες – Ἀδριανό, Πολυεύκτο, Πλάτωνα καί Γεώργιο – μιά σύντομη διήγηση γιά τήν ἀνεύρεση τῶν λειψάνων τους, ἡ ὁποία τυπώθηκε στίς δύο τελευταῖες σελίδες μιᾶς ἀκολουθίας γιά τήν ἑορτή τους, τῆς 1ης Φεβρουαρίου, ἀναφέρει ὅτι βρέθηκαν «πιθανόν μεταξύ τοῦ 1700-1770». Ὁ Μ. Λεβέντης προσδιορίζει ὡς ἔτος εὗρεσης τό 1754, σύμφωνα μέ τήν προφορική παράδοση πού κατέγραψε ὁ μεγαρίτης ιερέας Γεώργιος Δρίτσας (20ός αἰ.). Τοῦτο συνέβη κατά τήν ἐκσκαφήν θεμελίων γιά τήν ἀνέγερση οἰκοδομῆς σέ ἰδιόκτητο οἰκόπεδο ἀπό κάποιον μεγαρίτη ιερέα ὀνόματι Ἰωάννη Οἰκονόμου στή θέση πού βρίσκεται σήμερα ὁ ναός τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων. Καθώς ἔσκαβαν, ἕνας ἐργάτης ἐνίωσε ἔντονη θερμότητα νά ἐξέρχεται ἀπό τό ἔδαφος. Πίστεψε τότε ὅτι ὑπάρχει κρυμμένος θησαυρός. Συνεννοήθηκε μέ τούς ὑπολοίπους καί ἤλθαν τή νύχτα κρυφά νά ψάξουν. Βρέθηκαν τότε κάτω ἀπό ἐνεπίγραφη πλάκα μέ τά ὀνόματά τους, τήν ὁποία ἔσπασαν, τά λείψανα τῶν τεσσάρων ἁγίων. Τά λείψανα περισυνελέγησαν ἀπό τούς ἐργάτες καί φυγαδεύτηκαν στήν Πελοπόννησο, ἐκτός ἐλάχιστων ὑπο-

λειμμάτων πού φυλάσσονται σήμερα σέ ἀσημένια λειψανοθήκη τοῦ 1900 ἢ 1902.

Οἱ τέσσερις τελευταῖοι ἅγιοι ἔλαβαν ἀπό τούς ντόπιους τήν προσωινική «Ἅγιοι τῶν Ὑπομαίων», ἀπό τό ἐπίθετο τῆς οἰκογένειας, στό οἰκόπεδο τῆς ὁποίας βρέθηκαν καί ἡ ὁποία προσπάθησε νά τούς ἀναδείξει. Ὁ Οἰκονόμου μετέβη τό 1760, πάντα κατά τήν παράδοση, στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως προκειμένου νά ταυτίσει τούς μάρτυρες. Ἐκεῖ τόν πληροφόρησαν, μετά ἀπό ἔρευνα σέ μαρτυρολογία τοῦ Πατριαρχείου, ὅτι οἱ μάρτυρες κατάγονταν ἀπό τίς Σέρρες τῆς Μακεδονίας καί μαρτύρησαν τά πρωτοχριστιανικά χρόνια στά Μέγαρα⁴⁴. Τό 1907 κτίστηκε στό σημεῖο εὗρεσης τῶν ἱερῶν λειψάνων μικρός ναός πρός τιμήν τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, ὁ ὁποῖος ἐγκαινιάστηκε ἀπό τόν μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεόκλητο τό 1909. Ἐσφαλμένα ὁ ναός ἐπικράτησε νά ἀποκαλεῖται ἀργότερα «τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων» ἀπό μία εἰκόνα πού ὑπῆρχε στήν ἐκκλησία καί, ὅπως ἦταν φυσικό, ἐξ αἰτίας τοῦ ἱαματικοῦ χαρακτήρα τῶν ἁγίων θά ἐτιμᾶτο ἰδιαίτερα⁴⁵.

Τά παραπάνω, ὅπως ἡ κλοπή τῶν λειψάνων, ἡ προσπάθεια ταύτισής τους, ἡ προσωινική μέ τό ἐπίθετο τοῦ εὑρέτη, ἡ ἰδιαίτερα μεγάλη ἀργοπορία οἰκοδόμησης ναοῦ καί τό ὅτι αὐτός ἐγενε γνωστός ὄχι μέ τό ὄνομα τῶν ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, ἀλλά μέ τό ὄνομα τῶν δημοφιλῶν πάντα ἱαματικῶν ἁγίων Ἀναργύρων, δείχνουν ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν κατοίκων τῶν Μεγάρων ἔδειξε ἀρκετή δυσπιστία γιά τήν ἀποδοχή τῶν νέων ἁγίων. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στό γεγονός ὅτι προβλήθηκαν ἀπό μία οἰκογένεια, σέ κτίσμα τῆς ὁποίας φυλάσσονταν τά ἐλάχιστα λείψανα τῶν ἁγίων, καί πού, ὅπως διαφαίνεται ἀπό τίς ἀφηγήσεις, ἀπέβλεπε στόν προσπορισμό ὀφελῶν ἀπό τήν ἀνάδειξη τῶν ἐπανεμφανισθέντων μαρτύρων.

(ὑπόσημ. 39), σ. 178. Λεβέντης, ὅ.π. (ὑπόσημ. 18), σ. 13. Μουρτζοῦκος, ὅ.π. (ὑπόσημ. 41), σ. 49 κ.ἑ. Στά παλαιά συναξάρια δέν ἀναφέρονται ἀλλά μόνον ἀπό τόν Σωφρόνιο Εὐστρατιάδη (1872-1947) στό *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1961, σ. 313. (Τό κείμενον τοῦ *Ἀγιολογίου* ἦταν ἔτοιμο γιά ἐκτύπωση ἀπό τό 1935). Βλ. τό συναξάρι καί στό: *Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας* (ἐκδίδεται ἀναλώμασι καί ἐπιμελεῖται ὑπό τοῦ ἐπισκόπου Οἰνῆς Ματθαίου Λαγγῆ), Ἀθήνα 1999⁵, 6, σ. 283-292.

43. Ἡ πληροφωρία ὀφείλεται στόν πανοσιολογώτατο ἡγούμενο τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Μαζίου κκ. Χρυσόστομο.

44. *Ἀκολουθία τῶν Ἁγίων Μαρτύρων τῶν ἐν Μεγάροις ἀθλησά-*

ντων: Ἀδριανοῦ, Πολυεύκτου, Πλάτωνος καί Γεωργίου ἑορταζόντων τῇ 1ῃ Φεβρουαρίου, χ.τ., χ.χρ., σ. 22-23. Λεβέντης, ὅ.π. (ὑπόσημ. 18), σ. 14.

45. Πά τή μεγάλη πάντα ἔξαρση τῆς λατρείας τῶν ἱαματικῶν ἁγίων βλ. M. Peraymond, *Linee di diffusione del culto dei Santi Anargiri attraverso le testimonianze monumentali ed epigrafiche del VI secolo*, *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Poreč*, Πόλις τοῦ Βατικανοῦ 1998, II, σ. 674-686. H. Skrobucha, *Kosmas und Damian*, Recklinghausen 1965. A. Effenberger, *Das Mosaik aus der Kirche San Michele in Afrisico zu Ravenna*, Βερολίνο 1989, σ. 64-65.

Οί ιερές αυτές παραδόσεις για τους επανεμφανισθέντες μάρτυρες των Μεγάρων έχουν οίανδήποτε σχέση με τό ιστορικό παρελθόν της περιοχής; Σχέση πού νά προδίδει τήν παρουσία τους ἐδῶ στή διάρκεια τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων καί νά ἐπαληθεύει τήν παράδοση πού διασώθηκε στά συναξάρια τους; Κάτι τέτοιο πράγματι φαίνεται νά συμβαίνει καί νά ἐπαληθεύει τήν ἄποψη ὅτι πίσω ἀπό τούς μύθους καί τίς παραδόσεις λανθάνει συχνά κάποιο ιστορικό γεγονός ἀποδεικνύοντας ἔτσι ἀδικαιολόγητη τή δυσπιστία τῶν παλαιότερων κατοίκων τῶν Μεγάρων.

Μέσα στήν πόλη τῶν Μεγάρων ἔχουν ἐπισημανθεῖ δύο σημαντικοί παλαιοχριστιανικοί χώροι, οἱ ὁποῖοι μποροῦν μέ βάση τά ἐλάχιστα ἐναπομείναντα κατάλοιπα νά ἀναχθοῦν στή σημαντικότερη περίοδο ἰδιαίτερης ἀκμῆς τῆς χριστιανικῆς τέχνης στόν ἐλλαδικό χώρο κατὰ τήν παλαιοχριστιανική περίοδο, στά μέσα τοῦ 5ου-μέσα τοῦ 6ου αἰώνα. Τοῦτο ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι ἤδη ἀπό τήν ἐποχή αὐτή, πού εἶναι ἰδιαίτερα διαδεδομένη ἡ ἀπόδοση τιμῆς στά ἱερά λείψανα τῶν μαρτύρων τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὑπῆρχαν ἐδῶ δύο ναοί-μαρτύρια, στά ὁποῖα ἐναπόκειντο λείψανα τῶν ἑννέα ἐκ τῶν δέκα μαρτύρων τῶν Μεγάρων, μιά καί τό μαρτύριο τοῦ δέκατου μάρτυρα, τοῦ ἁγίου Σαράντη, βρισκόταν ἐκτός τῆς πόλεως⁴⁶.

Ὁ ἕνας ναός-μαρτύριο βρισκόταν πιθανότατα στή θέση ὅπου σήμερα ὑψώνεται ὁ νεότερος τρουλαῖος ναός τῶν Ἀγίων Ἐξι Μαρτύρων καί θά περιέκλειε τόν τάφο πού βρίσκεται μέσα στό σημερινό ναό, παρά τή βορειοδυτική γωνία, καί εἶναι προσιτός μέ στενή κλίμακα. Ἔχει μήκος 1,10, πλάτος 0,65 καί ὕψος ἐπάνω ἀπό τήν ἐπίχωση 1 μ. (Εἰκ. 1). Πρόκειται γιά κιβωτιόσχημο τάφο σκαμμένο πιθανῶς στό κατώτερο, γεμάτο ἐπίχωση σήμερα, τμήμα του στό μαλακό βράχο. Τό ἀνώτερο τμήμα του εἶναι κτισμένο μέ ἀργολιθοδομή καί ἀρκετά βήσσαλα σέ ὕψος 1 μ. περίπου καί καλύπτεται μέ ἐγκάρσια τοποθετημένους κορμούς δένδρων. Πρόκειται γιά νεότερη διαμόρφωση. Στή νότια πλευρά ἀνοίγεται μικρό τετράπλευρο ἄνοιγμα. Ἐντός τοῦ τάφου αὐτοῦ βρέθηκαν τά λείψανα τῶν ἁγίων Βασιλείου καί Δημητρίου. Μᾶλλον πρόκειται, στό κατώτερο τμήμα του, γιά ἀρχαῖο τά-

Εἰκ. 1. Μέγαρο. Ναός τῶν Ἀγίων Ἐξι Μαρτύρων. Ἡ εἴσοδος τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου ἐντός τοῦ ναοῦ.

φο⁴⁷, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς χριστιανούς γιά τήν ἐναπόθεση τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων.

Ὁ ἄλλος τάφος, ἐντός τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν λείψανα τῶν ὑπόλοιπων τριῶν μαρτύρων, Ἰακώβου, Σεραφεῖμ καί Δωροθέου, τό σημαντικότερο τῶν ὁποίων εἶναι ἡ κάρα τοῦ ἁγίου Ἰακώβου πού φυλάσσεται σήμερα στό μητροπολιτικό ναό τῶν Μεγάρων τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου⁴⁸, βρίσκεται ἔξω ἀπό τό σημερινό ναό τῶν Ἀγίων Ἐξι, παρά τή νοτιοδυτική γωνία, καί ἐπάνω του ἔχει κτισεῖ μικρό προσκυνητάρι. Καί αὐτός ὁ τάφος εἶναι προσιτός μέ κλίμακα, εἶναι περισσότερο εὐρύχωρος ἀπό τόν προηγούμενο (2,35×0,90 μ.) καί ἔχει ὕψος 1,75 μ. Εἶναι κτισμένος ὁλόκληρος μέ ἀργολιθοδομή, ὅπως καί τό ἀνώτερο τμήμα τοῦ πρώτου, ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα καί ἀρκετά βήσσαλα. Εἶχε πρὶν ἀπό τήν τελευταία αὐθαίρετη διαμόρφωση τετράπλευρο ἄνοιγμα μέ ἐντόνως ἐπικλινές πρὸς τό ἐσωτερικό κατώφλι καί στεγαζόταν, ὅπως καί ὁ προηγούμενος, μέ ἐγκάρσια τοποθετημένους κορμούς δένδρων (σήμερα ἔχουν καλυφθεῖ μέ ἀσβεστοκονίαμα). Πρόκειται γιά συνηθισμένο τρόπο στέγασης στά παραδοσιακά νεότερα, μικρά κτί-

46. Λεβέντης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 18), σ. 13.

47. Ἀνάλογοι ἀρχαῖοι τάφοι ἔχουν ἀνασκαφεῖ κατὰ καιροῦς πολλοί στά Μέγαρο. Πρβλ. Β. Βασιλόπουλος, *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, σ. 28, 33, 34-35.

48. Μπεναρδῆς, ὁ.π. (ὑπόσημ. 39), σ. 178-179. Π. Ἐπιτροπῆς,

Δύο κεφαλόσχημες λειψανοθήκες ἀπό τήν περιοχή τῶν Μεγάρων, *Μέγαρο. Παράδοση, ἱστορία, ἀρχαιολογία, τέχνη. Ἐπιστημονική ἡμερίδα*, περὶλήψεις, Μέγαρο 1998, σ. 11-13. Τό χειμῶνα τοῦ 1998 στίς ἐργασίες καθαρισμοῦ τοῦ χώρου βρέθηκαν μερικά ἀκόμα λείψανα.

Εἰκ. 2. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἀγίων Ἐξι Μαρτύρων. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου μὲ τὸν κίονα.

σματα τῆς περιοχῆς⁴⁹. Κοντὰ στὴ βόρεια στενὴ πλευρὰ ὑψώνεται λεπτὸς ἀρράβδωτος κίονας (ὑψ. 1,97, διαμ. ἐπάνω 0,19 μ.) ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο μὲ ἀπόφυση ἀπὸ σπείρα καὶ ταινία στὸ ἐπάνω μέρος (Εἰκ. 2). Ὁ κίονας εἶναι πιθανῶς χριστιανικός. Ἀνῆκε ἴσως ἀρχικά σέ κιβώριο ἢ μικρὸ προστώο καὶ μᾶλλον τοποθετήθηκε ἐκεῖ

ὡς «σῆμα» τοῦ τάφου, ὅταν βρέθηκαν τὰ λείψανα. Ὁ κίονας περιεβλήθη ἀργότερα μαζί μὲ τὸν τάφο ἀπὸ τοῖχο γιὰ περισσότερη προστασία καὶ ἀνάδειξη τοῦ χώρου. Οἱ διαμορφώσεις αὐτές καὶ στοὺς δύο τάφους θὰ ἐγιναν ἴσως, ὅταν κτιζόταν ὁ σημερινὸς ναός.

Τὴν ὑπαρξὴ παλαιοχριστιανικοῦ μνημεῖου στοῦ σημείου αὐτό, ἐκτός τῶν παραδόσεων, προδίδει καὶ ἡ παρουσία μερικῶν γλυπτῶν πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στοῦ σημερινό ναό. Τὰ γλυπτά αὐτά μπορεῖ βέβαια, ὅπως συμβαίνει συχνά, νὰ ἔχουν περισυλλεγεῖ ἀπὸ ἄλλα σημεία, ἢ ὁμοιογένεια ὅμως πού παρατηρεῖται στίς ἐπιμέρους ὁμάδες τῶν γλυπτῶν αὐτῶν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἴδιο παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο, πού, σέ συνδυασμὸ καὶ μὲ τοὺς ἄλλους παράγοντες, βρισκόταν στοῦ σημείου αὐτό. Δυστυχῶς ὅμως, πρὸς τὸ παρόν εἶναι δύσκολη ἡ συστηματικότερη μελέτη τους, γιατί ἔχουν ἐπικαλυφθεῖ μὲ ἀλλεπάλληλα στρώματα συνθετικῶν ἐπιχρισμάτων. Πρόκειται γιὰ τοὺς ὁκτώ ἴδιων διαστάσεων ἀρράβδωτους κίονες, τῶν ὁποίων οἱ παλαιοχριστιανικὲς μαρμαρίνες ἀττικές ἰωνικὲς βάσεις μὲ τὴν πλίνθο ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τώρα ὡς κιονόκρανα (Εἰκ. 3). Ἀπὸ αὐτές οἱ τέσσερις ἔχουν δύο σπείρες καὶ μεταξὺ τους σκοτία καὶ οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις μία σπείρα τομῆς τετάρτου κύκλου ἐπάνω στὴν πλίνθο, σκοτία καὶ ἀπλή ταινία. Βάσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ χρησιμοποιοῦνται κυρίως στοῦ δεύτερο μισοῦ τοῦ 5ου καὶ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 6ου αἰῶνα⁵⁰.

Ὡς βάση τῆς πλάκας τῆς ἁγίας Τράπεζας τοῦ ναοῦ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τὸ κατώτερο τμῆμα ἀρράβδωτου κίονα (ὑψ. 0,61, διάμ. 0,32 καὶ 0,34 μ.) μὲ ταινιωτὴ ἀπόθεση (ὑψ. 0,08 μ.)⁵¹ στὸ ἐπάνω ἄκρο σήμερα. Ἐπάνω στὸν κίονα ἔχει ἐναποτεθεῖ ἀπλό ἰωνικὸ κιονόκρανο μὲ ἐπίπεδο λοξότμητο ἄβακα (μῆκ. 0,57, πλ. 0,38, ὑψ. 0,18 μ.). Στίς δύο προσόψεις κοσμεῖται μὲ κανονικά συστρεφόμενες ἔλικες μὲ ἐλαφρὰ βαθυνόμενες αὐλακώσεις (Εἰκ. 4). Ὁ μεταξὺ τῶν ἐλίκων ἐχίνος κοσμεῖται μὲ τρία ὠά, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται λόγχες. Ἀπὸ τὰ ὠά μόνον τὸ μεσαῖο εἶναι ὁλόκληρο, τὰ ὑπόλοιπα δύο καλύφθηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τους ἀπὸ

49. Πρβλ. Θ. Μώλον, *Λαογραφία τῶν Μεγάρων*, Μέγαρα 1993, εἰκ. 34, 59.

50. Πρβλ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Ἀθῆναι 1952, σ. 268-269. J. Kramer, *Attische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. und ihre Rohform*, *BJb* 170 (1970), σ. 271-278. Γ. Σωτηρίου, *Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας*, *ΑΕ* 1929, εἰκ. 15, 22-23, 28, 36, 79, 108,

163. Σωτηρίου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 14), πίν. 13γ, 23α, β, δ, 34, 35. Θ.Χ. Ἀλιπράντης, *Ἡ ἑκατονταπυλιανὴ τῆς Πάρον*, Πάρος 1996, εἰκ. 9, 30, πίν. 6. Αἰκ. Καλαντζῆ-Σμυρράκη, *Περίστυλο αἶθριο στὴν πόλη τοῦ Βόλου*, *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1992), σ. 108, εἰκ. 7.

51. Πρβλ. Ὁρλάνδος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 50), σ. 274. Σωτηρίου, *Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι*, ὁ.π., εἰκ. 22, 79, 163, 165, 167, 168. Καλαντζῆ-Σμυρράκη, ὁ.π., σ. 108, εἰκ. 9.

Εἰκ. 3. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἀγίων Ἑξι Μαρτύρων. Τό ἐσωτερικό πρὸς Α. μέ τούς κίονες σέ δεύτερη χρήση.

ἀμελῶς σχεδιασμένα τρίφυλλα στίς ἄκρες. Ὁ διάκοσμος τοῦ ἔχινου μοιάζει μέ τόν ἔχينو δύο κιονοκράνων ἀπό τήν Ἀθήνα, πού χρονολογοῦνται στό τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰῶνα⁵². Στήν ἴδια ἐποχή μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ καί τό μεγαρικό χριστιανικό κιονόκρανο.

Δύο ἀμφικιονίσκοι παραθύρου μέ τά ἀντίστοιχα ἐπιμήκη ἐπιθήματά τους χωρίζουν τά δίλοβα παράθυρα στήν ἀψίδα καί στό βόρειο τοῖχο. Ἡ στενή πλευρά τοῦ ἐπιθήματος τῆς ἀψίδας κοσμεῖται στά ἄκρα μέ δύο λογχοειδῆ φύλλα, τά ὁποῖα πλαισιώνουν μέταλλο πού ἐγκλείει

ἰσοσκελῆ σταυρό, ἡ ἐπάνω κεραία τοῦ ὁποίου ἔχει τή μορφή ἐκφυλισμένου δεξιόστροφου ρό (Εἰκ. 5), δηλαδή ἀρκετά ἀπλοποιημένο χριστόγραμμα⁵³. Παρόμοιο μέταλλο μέ χριστόγραμμα βρίσκουμε σέ ἐπίθημα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα ἀπό τή Θήβα⁵⁴, καθώς καί στό ἐπικράνο παραστάδας ἀπό τή βασιλική τοῦ Κληματίου στήν Ἀθήνα (μέσα 5ου αἰ.), ὅπου ὁμως, λόγω τῆς μεγαλύτερης διατιθέμενης γιά διακόσμηση ἐπιφάνειας, παρεμβάλλονται μεταξύ τοῦ κεντρικοῦ μεταλλίου καί τῶν λογχοειδῶν φύλλων δύο βλαστοί μέ κρι-

52. V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, Παρίσι 1989, σ. 83-84, ἀριθ. 1-2, πίν. 1. Πρβλ. καί τά κιονόκρανα μέ ἐπίθημα, τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνα, ἀπό τή Σκριπού πού βρίσκονται πλησιέστερα στά ρωμαϊκά πρότυπα (δ.π., σ.

89-91, ἀριθ. 17-18, πίν. 6-7), ὅπως καί τό ἀπλό ἰωνικό ἀπό τή Νέα Ἀγχιάλο (Σωτηρίου, Φθιώτιδες Θῆβες, δ.π., σ. 133, εἰκ. 181).

53. Πρβλ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ἐνυλόστεγος βασιλική*, σ. 317.

54. Vemi, δ.π., σ. 88, ἀριθ. 13, πίν. 4.

Εἰκ. 4. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἀγίων Ἑξι Μαρτύρων. Τμήμα κίονα μέ ἰωνικό κιονόκρανο (γ' τέταρτο 5ου αἰ.), ὡς βάση τῆς ἁγίας Τράπεζας.

νάνθεμα⁵⁵. Ἀνάλογος εἶναι ὁ διάκοσμος ὁμοίων ἐπιθημάτων ἀμφικιονίσκων πού βρίσκονται ἐντοιχισμένα στό ἐπάνω μεσαῖο τμήμα τοῦ νότιου καί τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Τό ἴδιο συνέβαινε καί στό ἐπίθημα τοῦ δίλοβου παραθύρου στό βόρειο τοῖχο, ὅπου διακρίνεται μόνον ἓνα λογοειδές φύλλο. Ὁ λιτός αὐτός διάκοσμος φαίνεται νά συνηθίζεται τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή σέ ἀνάλογα γλυπτά τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας.

55. Πάλλας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 23, εἰκ. 3. Πρβλ. τά ἀνάλογα θέματα σέ ἐπιθήματα ἀπό τή βασιλική τῆς Βραυρώνας (5ος αἰ.) (Εὐ. Στίκας, Ἀνασκαφή βασιλικῆς Βραυρώνας, ΠΑΕ 1951, σ. 66, εἰκ. 21-22) καί τά ἐντοιχισμένα στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο Παιανίας, τοῦ 6ου αἰῶνα (Δ. Γ. Πάλλας, Ἡ παλαιοχριστιανική νοτιοανατολική Ἀττική, Πρακτικά Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς 1985, Καλύβια 1989, σ. 57-58, εἰκ. 15-16, καθώς καί τρία πού ἀπόκεινται στήν αὐλή τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, γεγονόσ

Εἰκ. 5. Μέγαρα. Ναός τῶν Ἀγίων Ἑξι Μαρτύρων. Ὁ ἀμφικιονίσκος μέ τό ἐπίθημα στό παράθυρο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ (β' μισό 5ου αἰ.).

Στόν κοντινό μητροπολιτικό ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου⁵⁶ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς βάση τοῦ ξύλινου σταυροῦ μέ τόν ἑσταυρωμένο, πού στέκεται πίσω ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα, κολουροπυραμιδοειδές τεκτονικό κιονόκρανο (διαστ. 0,36×0,36, ὕψ. 0,29 μ.). Κοσμεῖται μέ πέντε ἐπάλληλες ταινίες ἀπό τεθλασμένες γραμμές ἐκτελεσμένες μέ βαθιά διάτρητη τεχνική (Εἰκ. 6 καί 7). Στή μία πλευρά ὑπάρχει μετάλλιο μέ τό μονόγραμμα Γε-

πού δείχνει ὅτι τό θέμα ἦταν συνηθισμένο στήν περιοχή τῆς Ἀττικῆς κατά τόν 5ο αἰῶνα.

56. Κάτω ἀπό τόν πρόναο τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἀνασκαφεῖ τοῖχος ἀπό Β. πρὸς Ν. μέ spolia ἀπό ἀρχαῖο μνημεῖο (ἰδιαίτερα μεγάλοι δόμοι, ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων, στό νότιο ἄκρο, φέρει πολύστιχη ἑλληνική ἐπιγραφή). Ἀβέβαιο ἂν σχετίζεται μέ τόν ὑποτιθέμενο παλαιοχριστιανικό ναό.

Εικ. 6-7. Μέγαρα. Ναός Κομήσεως της Θεοτόκου. Κολουροσφυραμοειδές τεκτονικό κιονόκρανο, εμπρόσθια καί όπίσθια όψη (α' μισό βου αϊ.).

ώργιος. Στή σπείρα της βάσης τοποθετοῦνται συμμετρικά τέσσερα έλλειψοειδή φύλλα, πού τό καθένα πλαισιώνεται από τριάδες μικρών λογχοειδών φύλλων διατεταγμένων σέ σχήμα ψαροκόκαλου⁵⁷. Τό κιονόκρανο μπορεί νά χρονολογηθεί στό πρώτο μισό του βου αιώνα καί προέρχεται, όπως παραδίδεται, από την περιοχή του ναού των Άγιών Έξι Μαρτύρων⁵⁸. Όμοιο, θραυσμένο στό κάτω τμήμα κιονόκρανο έχει έντοιχιστεί στον έξω-νάρθηκα του ναού της Καπνικαρέας στην Αθήνα⁵⁹.

Άπό την Κωνσταντινούπολη είναι γνωστά δύο ακόμα παραδείγματα⁶⁰. Όμοιος διάκοσμος στή σπείρα της βάσης άπαντά σέ τεκτονικά πτυχωτά κιονόκρανα του πρώτου μισού του βου αιώνα στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας, σέ δεύτερη χρήση⁶¹, καί στό Αρχαιολογικό Μουσείο της Νίκαιας στή Βιθυνία της Μικράς Ασίας⁶².

Όλα όμως τά άνωτέρω, πού ύπαινίσσονται την ύπαρξη στο σημείο αυτό παλαιοχριστιανικής βασιλικής του προχωρημένου 5ου ή του πρώιμου βου αιώνα, άποτελοῦν

57. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος βασιλική*, σ. 329, εικ. 287.

58. Υποστηρίζεται καί ή άποψη από άλλους ότι τό κιονόκρανο προέρχεται από τό ναό των Άγιών Τεσσάρων Μαρτύρων καί ότι εκεί βρέθηκε μικρό θραῦσμα μέ όμοιο διάκοσμο, τό όποιο δέν περισυνελέγη. Μέ τέτοια περιφρονητική αντιμετώπιση των αρχαιολογικών καταλοίπων καί τίς συνεχιζόμενες αλλοιώσεις των ελάχιστων έναπομεινάντων (παραμόρφωση του χώρου γύρω από τά κατάλοιπα της άψίδας στο ναό των Άγιών Τεσσάρων Μαρτύρων, αὐθαίρετες έπισκευές τάφων καί επικαλύψεις γλυπτών στον άλλο ναό) δέν μπορεί νά αποκατασταθεί ή πραγματική ιστορία των μνημείων.

59. M. Chatzidakis, *Das byzantinische Athen*, Αθήνα, χ.χρ., εικ. 27. R. Kautzsch, *Kapitelstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Βερολίνο-Λειψία 1936, σ. 198.

60. G. Mendel, *Musées impériaux ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, Κωνσταντινούπολη 1914, 2, άριθ. 552. O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, Βερολίνο 1909, I, άριθ. 57. Kautzsch, ό.π., σ. 198.

61. Όρλάνδος, ό.π. (ύποσημ. 57), σ. 336, εικ. 294.

62. A.G. Guidobaldi, Reimpiego di marmi bizantini a Torcello, *Milione* 3 (1995), σ. 606, εικ. 21. Πρβλ. τό πτυχωτό κιονόκρανο από τον Άγιο Βιτάλιο στή Ραβέννα, του δεύτερου τετάρτου του βου αιώνα (ό.π., σ. 334, εικ. 292), τά λεβητοειδή από την Αττάλεια, του βου αιώνα, όπου δέν παρεμβάλλονται τέσσερα φύλλα στο ψαροκόκαλο (G. Grassi, *Scultura architettonica e spolia marmoree della Panaghia di Antalya nel quardo della produzione artistica dell'Asia Minore meridionale in epoca paleobizantina*, *Milione* 2 (1990), σ. 80, πίν. XXXI.23, XXXII.25, 27, καί τά πτυχωτά από την Κωνσταντινούπολη (Guidobaldi, ό.π., σ. 606, 609, εικ. 19, 33).

Εικ. 8. Μέγαρο. Ναός τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων. Κατάλοιπα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀψίδας.

ἀπλές μὲν, ἀρκετά ὅμως ἰσχυρές ἐνδείξεις, πού γιὰ νά ἐπιβεβαιωθοῦν χρειάζεται περαιτέρω ἀνασκαφική διερεύνηση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἑξὶ Μαρτύρων.

Σημαντικότερα καὶ ἀσφαλέστερα εἶναι τὰ δεδομένα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανότατα μιᾶς ἰδιαίτερα μεγάλης πεντάκλιτης βασιλικῆς μέ διάφορα προσκτίσματα⁶³, ἡ ὁποία κατελάμβανε μεγάλη ἔκταση δυτικά ἀπὸ τὸ νεόδμητο ναὸ τῶν Ἁγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸ 1997-1998 παλαιότερο ναὸ τοῦ 1907. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκαν στὴ διάρκεια τῶν τελευταίων ἐσκαφῶν γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ νέου ναοῦ κατάλοιπα ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, τὸ νότιο τμήμα τῆς ὁποίας σώζεται σέ

ὑψος 2 μ. περίπου (Εἰκ. 8). Εἶναι κτισμένη ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ ἀφθονο ἀσβεστοκονίαμα. Σέ μικρὴ ἀπόσταση δυτικά τῆς ἀψίδας διακρίνεται τοῖχος ἀπὸ Β. πρὸς Ν., πού σήμερα δυστυχῶς καλύφθηκε ἀπὸ τὴ νέα οἰκοδομή. Οἰκοδομικά κατάλοιπα μέ ἀνάλογη τοιχοποιία ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ καιροὺς πολλὰ καὶ στά οἰκόπεδα δυτικά τοῦ ναοῦ⁶⁴.

Μέ βάση τὰ λίγα σημαντικὰ σπαράγματα ἀπὸ ψηφιδωτό δάπεδο πού βρέθηκαν, τὸ μνημεῖο αὐτὸ μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στὰ μέσα ἢ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα⁶⁵. Τὰ κατάλοιπα τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἀρόδο Χρ. Μωραΐτη 49, μέσα στὸ οἰκόπεδο τῶν ἀδελφῶν Δ. Σάλτα, δυτικά τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Ὁ διάκοσμος συνίσταται ἀπὸ συμπλεκόμενους σηρικούς τροχοὺς στὸ πλαίσιο. Τὸ κύριο θέμα ἀποτελεῖται ἀπὸ παρὰλληλα ἐλισσόμενες ταινίες πού διαγράφουν ἐναλλάξ κάθετα καὶ ὀριζόντια κύκλους καὶ ἐλλείψεις. Μέσα στὰ γεωμετρικά αὐτὰ διάχωρα θὰ εἰκονίζονταν ἔμφυχα ὄντα καὶ ἀντικείμενα. Σώζεται ἕνα κόκκινο ψάρι καὶ τμήμα πιθανῶς βάσης ἀγγείου. Τὰ χρώματα τῶν ψηφιδῶν εἶναι κίτρινο, λευκό, κόκκινο καὶ ρόδινο.

Ὁ ἐμπλουτισμὸς ἀκριβῶς αὐτὸς τοῦ γεωμετρικοῦ διακόσμου μέ ζῶα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα εἶναι τὸ κύριο στοιχεῖο πού ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τοῦ μεγαρικοῦ ψηφιδωτοῦ στὰ μέσα ἢ προτιμότερο στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα, καθὼς λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα ἀρχίζει νά παραμερίζεται ὁ ἀνεικονικός διάκοσμος στὰ δάπεδα, πού κυριαρχοῦσε στὴν Ἑλλάδα καὶ γενικά στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὸ τέλος τοῦ 4ου καὶ τὸν πρῶμο 5ο αἰῶνα⁶⁶. Τὸ θεματολόγιο τῶν ἀλλυσιδωτὰ συμπλεκόμενων κύκλων καὶ ἐλλείψεων τὸ ἐντάσ-

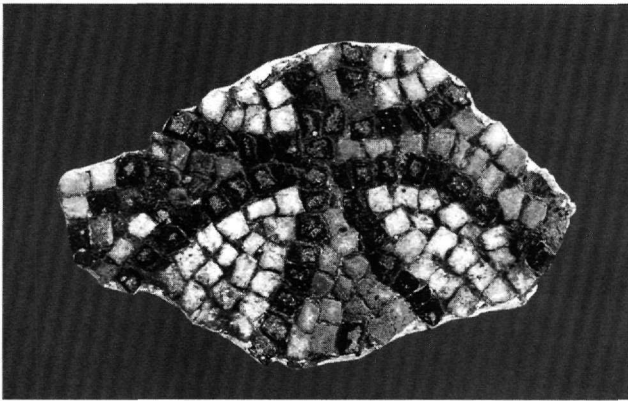
63. Στὰ γραφεῖα τῆς 1ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ὑπάρχει πρόχειρο σχέδιο πού μέ βάση ἀρχαιολογικά κατάλοιπα προτείνεται ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς πεντάκλιτης πιθανῶς βασιλικῆς (Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, II: Πελοπόννησος-Στερεὰ Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 143 σημ. 171 (στὸ ἐξῆς: *Σύνταγμα*).

64. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 54-56, καὶ Σχέδ. 12 στή σ. 50. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 45-48, Σχέδ. 8 καὶ Σχέδ. 6 στή σ. 44. ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 43-46, Σχέδ. 15 καὶ Σχέδ. 8 στή σ. 35. Στὴν κρῦπτη τοῦ σημερινοῦ ναοῦ ἀπόκνινται δύο ἡμίεργα μαρμαρίνα ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων.

65. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα*, σ. 143-144, ἀριθ. 82, πίν. 229. Ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ πληροφορία γιὰ ἕνα ἄλλο ψηφιδωτὸ πού ἀναφέρει ἡ Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ (δ.π., σ. 34, 143 σημ. 173), ἡ ὁποία δὲν κατορθώσε, ὅπως καὶ ἐγώ, νά βρεῖ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση του στὴν πόλη τῶν Μεγάρων. Πά τὸ ψηφιδωτὸ κάνει νύξη μόνον ὁ Louis Robert, ἀνα-

φέροντας ἐπιγραφή σὲ ἀδημοσίετο ψηφιδωτὸ στὰ Μέγαρο, στὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ λέξη *μουνσῶσις* (RPh 3, 32 (1958), σ. 48 σημ. 6. Πρβλ. καὶ J. καὶ L. Robert, *Bulletin Epigraphique* 1960, ἀριθ. 96, σ. 147). Τὸ κείμενο τῆς ψηφιδωτῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, πού πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν L. Robert, δημοσιεύει ὁ Henri Stern (*Origine et débuts de la mosaïque murale*, EtAC II, Παρίσι 1959, σ. 109 σημ. 5): *τὸν οἶκον τοῦτον πάντα ἐκ θεμελίων σὺν τῇ ὀροφῇ καὶ ταῖς ἀψῖδων καὶ τῇ μονσῶσει ἐκ φιλοτιμίας κατεσκεύασεν*. Ἡ λέξη *μουνσῶσις* ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἐπιγραφὴ δαπέδου στὴ Σίδη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (L. Robert, *Bulletin Epigraphique* 1958, ἀριθ. 497, σ. 337). Βλ. καὶ Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα*, σ. 34-36. Ἡ λέξη *μουνσῶσις* ἀπαντᾷ στὴ Σιδῶνα (Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Οἱ δωρητὲς στίς ἐλληνικὲς ἀφιερωματικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους στὴν ὕψη ἀρχαιότητα*, *Ἀρμός, Τμηματικὸς τόμος στὸν καθ. Ν.Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς προσφοράς στὸ Πανεπιστήμιο*, Θεσσαλονίκη 1990, I, σ. 251).

66. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα*, σ. 13-18, 22.

Εικ. 9. Μέγαρο. Ναός των Αγίων Τεσσάρων Μαρτύρων. Σπάραγμα ψηφιδωτού δαπέδου.

σει στην καλλιτεχνική παράδοση του εργαστηρίου ψηφιδωτών της Αθήνας⁶⁷.

Ένα άλλο ιδιαίτερα ισχυρό στοιχείο για την ύπαρξη μαρτυρίου στην περιοχή είναι τμήμα ενεπίγραφης, λεπτής πλάκας από τεφρό μάρμαρο (διαστ. 0,28×0,23, πάχ. 0,02 μ.), ή όποια κατά την παράδοση βρέθηκε τό 18ο αιώνα επάνω από τά λείψανα των αγίων Μαρτύρων (Εικ. 10)⁶⁸. Αυτή αποτέλεσε την αφορμή της αναζωπύρωσης και πάλι της παλαιοχριστιανικής, λησμονημένης για αιώνες λατρείας τους. Η άγνωστη μέχρι σήμερα πλάκα φυλάσσεται στον ένοριακό ναό της

Άγιας Παρασκευής στα Μέγαρα, στον όποιο υπάγεται και ό ναός των Αγίων Τεσσάρων Μαρτύρων, ή δέ σωζόμενη επιγραφή έχει ως εξής:

+ ΑΙΜΨΑΝ[Α]...

ΜΑΡΤΥΡΩ[Ν]...

ΓΕΩΡΓΙΟΥ...

+ Κ(ΑΙ) ΠΑ[ΤΩΝΟC]...

Τό μικρό μέγεθος της πλάκας και τό περιεχόμενο του κειμένου προδίδει ότι πρόκειται για τμήμα καλύμματος κιβωτιόσχημης, λίθινης λειψανοθήκης με κατάλοιπα από τά όστά των τεσσάρων Μαρτύρων. Πιθανότατα τό κιβωτίδιο είχε έναποτεθεί στο έγκαίνιο του ναού, κάτω από την άγια Τράπεζα, όπως συνηθιζόταν από τόν 4ο έως και τόν 6ο αιώνα⁶⁹. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και τό γεγονός ότι ό παλαιότερος, καθώς και ό νέος ναός που τόν άντικατέστησε, κτίστηκαν επάνω στο σημείο που κατά την παράδοση βρέθηκαν τά ιερά λείψανα. Σέ αυτό άκριβώς τό σημείο βρέθηκε τώρα και ή παλαιοχριστιανική άψίδα της. Είναι γνωστό ότι, μερικές φορές, επάνω στίς λειψανοθήκες των έγκαινίων άναγράφονταν τό όνομα ή τά όνόματα των αγίων, στους όποιους ανήκαν τά λείψανα⁷⁰.

Η γραφή της λέξης λείψανα με ιώτα είναι άρκετά συνηθισμένη την παλαιοχριστιανική εποχή⁷¹. Η έσφαλμένη γραφή λίμψανα αντί του όρθου λείψανα άπαντά και άλλου τόν 4ο και τόν 5ο αιώνα⁷².

Ο τύπος των γραμμάτων της επιγραφής όμοιάζει με αυτόν της έγχάρακτης σέ πηλό άποτροπαϊκής επιγρα-

67. "Ο.π., σ. 21. "Ο μεγαρεύς φιλάρχαιος θεολόγος κ. Άλέξιος "Ορφανός μου προσκόμισε φωτογραφία, την όποία και δημοσιεύω, ενός άκόμα θραύσματος ψηφιδωτού, που βρέθηκε στο ίδιο οικόπεδο και φυλάσσεται σέ παρακείμενο σπίτι (Εικ. 9).

68. Έκτός της επιγραφής αυτής, στον ίδιο ναό, της Άγιας Παρασκευής, φυλάσσεται και μία άδημοσίευτη επιτύμβια ενεπίγραφη πλάκα (διαστ. 0,35×0,23, πάχ. 0,25 μ.) που φέρει την έγχάρακτη επιγραφή: +++ / + ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ / ΑΓΑΘΟΚΛΗ + / ΚΑΙ ΑΓΑΘΟΚΛΙΑC / +. Η όμοιότητα των γραμμάτων με την επιγραφή της λειψανοθήκης έντάσσει και αυτή στην ίδια εποχή (5ος-6ος αϊ.) (Εικ. 11). Η έπίσπεψη της επιγραφής με τρεις σταυρούς έπιχωριάζει στην Άττική (Ε. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athen and Attica*, Έλσίνκι 1997, άριθ. 47-48, 71, 108, 131, 234, 250, 283, 285, 298, 301. Βλ. και J.S. Creaghan - A.E. Raubitschek, *Early Christian Epitaphs from Athens*, *Hesperia* 16 (1947), σ. 14). Τό ίδιο, σέ πολύ μεγαλύτερη έκταση, παρατηρείται και με τή γραφή κυμητήριον (Sironen, ό.π., άριθ. 46, 49, 56, 61, 66-68, 72-73, 76, 79-81, 87-88, 93, 103, 108, 124, 129-130, 132, 136, 139-141, 148-149, 155-156, 161, 164, 176, 231, 249, 253, 255, 258, 262, 265, 267-268, 276, 279, 281, 285, 294, 297, 299, 307, 313, 315, 318). Τό όνομα Άγαθοκλήs

άπαντά συχνά στίς επιγραφές (βλ. SEG, εύρετήριο). Τό όνομα Άγαθόκλ(ε)ια άπαντά και σέ επιγραφή του 5ου-6ου αιώνα από τά Καλύβια Κουβαρά της Άττικής (IG II 2, άριθ. 13240. Sironen, ό.π., άριθ. 230). Στην Άθήνα ύπήρχε ναός της Άγιας Άγαθοκλείας, όπως μαρτυρείται από δύο επιτύμβιες παλαιοχριστιανικές επιγραφές (ό.π., άριθ. 110, 148 και σ. 179. Βλ. και Creaghan - Raubitschek, ό.π., σ. 39-40. APMA 3, 1998, σ. 67 σημ. 42).

69. H. Buschhausen, *Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare, I: Katalog*, Βιέννη 1971, σ. 10. P.B. Bagatti, *Gli altari paleocristiani della Palestina*, *Studi Biblici Franciscani, Liber Annus* 7 (1956-1957), σ. 64-94.

70. "Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος βασιλική*, σ. 467-468. Buschhausen, ό.π., σ. 246-249 άριθ. 18-19, σ. 304 κ.έ. άριθ. 51, 53, 54, 60, 67, 75, σ. 322-323 άριθ. 75.

71. Buschhausen, ό.π., σ. 305 άριθ. 51, σ. 306 άριθ. 53, 54 (σέ λειψανοθήκες). SEG XLI, 1991, άριθ. 1537, σ. 511 (σέ έντοίχια επιγραφή από τή Σεργιούπολη της Συρίας, σ. 518).

72. SEG XXX, 1980, άριθ. 507, σ. 164 (άπό τούς Δελφούς, 5ος αϊ.). SEG XXXI, 1981, άριθ. 1419, σ. 372 (άπό τή Naplousa της Παλαιστίνης, 3ος-4ος αϊ.).

Εἰκ. 10. Μέγαρο. Ναός Ἀγίας Παρασκευῆς. Τμήμα ἐνεπίγραφης πλάκας ἀπὸ τὸ κάλυμμα λειψανοθήκης ἐγκαινίου (περ. 500).

φῆς μὲ τὸ «Πάτερ ἡμῶν...», πού βρέθηκε τὸ 19ο αἰώνα στὰ Μέγαρο. Σήμερα ἀπόκειται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο στὴν Ἀθήνα (BM 375, T 367) καὶ χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰώνα⁷³. Ἡ γραφή ἐδῶ, ἐπειδὴ τὸ κείμενο χαράχθηκε σὲ μαλακό, ἄψητο πηλό, εἶναι μὲν περισσότερο ἄνετη, ἀλλὰ ἀμελέστερα ἀποδοσμένη ἀπὸ τῆς ἐπιγραφῆς πού παρουσιάζεται ἐδῶ. Τὰ στοιχεῖα ὅμως Α, Ε, Λ, Μ, Ν, Ρ, Υ, Ω ἀποδίδονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στίς δύο. Τοῦτο ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση καὶ τῆς παρούσας ἐπιγραφῆς στὴν ἴδια ἐποχή. Ἀνάλογες ὁμοιότητες παρατηροῦνται καὶ μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφή τῆς

ἐπιτύμβιας πλάκας τοῦ ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Κληματίου (Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ἀριθ. ΧΑΕ 540, T 42), πού χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα⁷⁴.

Ὁμοιότητες στὴ μορφή τῶν γραμμάτων, ὅπως τοῦ Ε, Λ, Μ, Ν, Τ, Υ, καὶ τῆς βραχυγραφίας τοῦ συνδέσμου «καί» παρατηροῦνται σὲ ἐπιγραφές τοῦ 5ου-6ου αἰώνα τῆς Ἀττικῆς⁷⁵ καὶ τῆς Κορίνθου (ἀριθ. 1174)⁷⁶. Ὁμοιότητες τῶν γραμμάτων Α, Ε, Μ, Ν, Π, Ρ, Τ, Υ, Ω σημειώνονται καὶ σὲ ἄλλες κορινθιακὲς ἐπιγραφές τοῦ 5ου αἰώνα⁷⁷.

Συμπερασματικά μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ παραπάνω ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι πίσω ἀπὸ τίς εὐσεβεῖς παραδόσεις, πού διαμορφώθηκαν στὰ Μέγαρο στὴ διάρκεια 250 χρόνων περίπου, ὑπάρχει ἀναμφίβολα ἱστορικός πυρήνας. Τοῦτο ἔρχονται νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὰ ἀρχαιολογικά κατάλοιπα, ἔστω καὶ πενιχρά, τὰ ὁποῖα ὅμως, στὴν περίπτωση τῶν Ἀγίων Τεσσάρων Μαρτύρων εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυρά καὶ ἀναμφισβήτητα. Αὐτὰ πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ στοῦ σημείου αὐτοῦ μιάς πολὺ μεγάλης καὶ πολυτελοῦς βασιλικῆς, πέντε πιθανότατα κλιτῶν καὶ μέ πολλά προσκτίσματα. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ ἰδρύθηκε εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν ἁγίων τεσσάρων μαρτύρων – Ἀδριανοῦ Πολυεύκτου, Πλάτωνος καὶ Γεωργίου, ὅπως ἐπιβεβαιώνει τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας πού κάλυπτε τὰ ἱερά λείψανά τους. Ὁ ναὸς πρέπει νὰ κτίστηκε στὸ δεύτερο μισό τοῦ 5ου αἰώνα. Θὰ ὑπῆρξε, ὅπως καὶ ὁ ἄλλος, μεγάλο προσκύνημα στὴν περιοχὴ στὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν.

Τὸ μαρτύριο αὐτό, ὅπως καὶ τὸ ἄλλο στὰ Μέγαρο, θὰ καταστράφηκε μὲ τὸ μεγάλο σεισμό πού ἱσοπέδωσε τὴν κοντινὴ Κόρινθο καὶ τίς γύρω περιοχές τὸ καλοκαίρι τοῦ 552 καὶ εἶχε τεράστιες ἐπιπτώσεις στὸ μνημειακὸ πλοῦτο τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου⁷⁸. Τὰ ἰδιαίτερα σκληρὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰώνα, γύρω στὸ 582, καὶ ἐξῆς μὲ τίς σλαβικὲς ἐπιδρομές, τοὺς λοιμούς καὶ τοὺς σεισμούς, ὅπως καὶ στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χώρο⁷⁹, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ συρρίκνωση καὶ ἐξαθλίωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μεγαρίδος. Οἱ ἐναπομείναντες κάτοικοι σὲ μεγάλο ποσο-

73. B. Knopf, Eine Thonscherbe mit dem Texte des «Vater unser», *AM* 26 (1900), σ. 313-324. M. Guarducci, *Epigrafia greca, IV: Epigrafi sacre, pagane e cristiane*, Ρώμη 1978, σ. 336-337, ἀριθ. 2, εἰκ. 97.

74. Guarducci, ὁ.π., σ. 324-325, ἀριθ. 5, εἰκ. 91. Πάλλας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 20-23, εἰκ. 2.

75. Creaghan - Raubitschek, ὁ.π., πίν. I.4, II.9, 12, 13, IV.20, 21, V.4, 6, VIII.14, 19, X.30, 31, 35.

76. H. Lietzmann - N. Bees - G. Sotiriou, *Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, I, 1: Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes*, Ἀθήνα 1941, σ. 43-44 ἀριθ. 20.

77. Ὁ.π., σ. 90-93 ἀριθ. 42, σ. 108 ἀριθ. 51, σ. 110 ἀριθ. 52, σ. 115 ἀριθ. 56.

78. R. Krauthheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήνα 1991, σ. 169. Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «...Καὶ τὰ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου... σεισμοῦ γεγονόσιν παρανάλωμα...», *Πρακτικά Τρίτου Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* 1985, Ἀθήνα 1987-1988, σ. 437-439. Πά τὴ νέα προτεινόμενη χρονολόγηση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σεισμοῦ στὸ Μάιο ἢ Ἰούνιο τοῦ 552 βλ. ὁ.π., σ. 438.

79. D. Zakynthos, *La grande brèche dans la tradition historique de*

στό θά πρέπει νά διασκορπίστηκαν στίς γύρω, πιό ασφα-
λεις ὀρεινές περιοχές καί ἀσφαλῶς δέν ὑπῆρξε καμιά
δυνατότητα ἀποκατάστασης τῶν ἐρειπωμένων παλαι-
ῶν ναῶν καί συνέχισης τῆς λατρείας καί τοῦ προσκυνη-
ματος τῶν παλαιῶν τοπικῶν ἁγίων, μέ ἀποτέλεσμα τή
λήθη. Τή δύσκολη αὐτή περίοδο πού διέρχεται ἡ περιο-
χή τῶν Μεγάρων προδίδει καί ἡ ἀπουσία μνείας το-
πικῶν ἐπισκόπων μετά τήν Ε' Οἰκουμενική Σύνοδο πού
συγκλήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τό 553⁸⁰.

Ἡ ἴδια ἐγκατάλειψη παρατηρεῖται καί στό μεγάλο προ-
σκύνημα τοῦ Ἁγίου Λεωνίδη στή γειτονική Κόρινθο.
Καί στίς δύο περιπτώσεις δέν κτίστηκαν ἐπάνω στούς
παλαιούς ναούς κάποιοι μεσαιωνικοί, πού θά συνέχιζαν
τήν παράδοση τῶν παλαιοχριστιανικῶν προσκυνημά-
των, μέ ἀποτέλεσμα νά ξεχαστεῖ ἡ παλαιά λατρεία. Ὁ
Βίος τοῦ ἁγίου καί τά ἀρχαιολογικά κατάλοιπα ὁδήγη-
σαν τόν ἀείμνηστο καθηγητή Δημήτριο Πάλλα στό Λέ-
χαιο, στήν ἀνασκαφή τῆς ἐντυπωσιακῆς βασιλικῆς τοῦ
Ἁγίου Λεωνίδη. Κάτι ἀνάλογο φαίνεται ὅτι συμβαίνει
καί στά Μέγαρα. Ἐδῶ ἡ «συλλογική ὑποσυνείδητη μνή-
μη» τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς διατήρησε κάποια ἀνά-
μνηση τῶν παλαιοχριστιανικῶν προσκυνημάτων. Ἡ μνή-
μη αὐτή καλλιέργησε τίς παραδόσεις γιά ὑπαρξή λειψά-
νων πρωτοχριστιανικῶν ἁγίων στά Μέγαρα. Τά λείψα-
να αὐτά ἀνακαλύφθηκαν κατά θαυμαστό τρόπο τό 18ο
αἰῶνα μέσα στό γενικότερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς γιά ἀνα-
ζήτησι ἀπό τούς χριστιανούς προτύπων προκεκμένου
νά ἀντιμετωπιστεῖ ὁ κίνδυνος τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Ὅλα
αὐτά ἔρχονται τώρα νά τά ἐπιβεβαιώσουν καί τά ἐλάχι-
στα ἐναπομείναντα ἀρχαιολογικά κατάλοιπα.

Εἰκ. 11. Μέγαρα. Ναός Ἁγίας Παρασκευῆς. Ἐνεπίγραφη
ἐπιτύμβια πλάκα (5ος-6ος αἰ.).

l'hellénisme du septième au neuvième siècle, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Γ', Ἀθήναι 1966, σ. 300-327. Πρβλ. D.M. Metcalf, *The Aegean Coastlands under Treat: Some Coin Hoards from the Reign of Heraclius*, *BSA* 57 (1962), σ. 340-379. S. Vrionis, *The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece*, *Hesperia* 50 (1981), σ. 378-390. A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267-700* (The Athenian Agora 24), Princeton 1988, σ. 93-94. R.L. Scranton,

Medieval Architecture (Corinth XVI), Princeton 1957, σ. 27 κ.έ. H.A. Thompson, *Athenian Twilight: A.D. 267-600*, *JRS* 49 (1959), σ. 70. Ἀ. Ἀβραμέα, *Νομισματικοί «θησαυροί» καί μεμονωμένα νομίσματα ἀπό τήν Πελοπόννησο*, *Σύμμεικτα* 5 (1983), σ. 4-90. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή νασοδομία (600-1204)*, Ἀθήνα 1992², σ. 12.

80. Πρβλ. F. Cabrol - H. Leclercq, *Mégare*, *DACL* 11.1, στ. 199. J. Koder - Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976, σ. 215-216.

THE TEN HOLY MARTYRS OF MEGARA, THE PERIOD OF THEIR REAPPEARANCE AND THE REMNANTS OF THEIR MARTYRDOM IN EARLY CHRISTIAN TIMES

At Megara in the eighteenth century, the relics of Ten Martyrs, hitherto unknown, were discovered in a miraculous manner. According to the tradition generated at that time, these martyrs lived in the Early Christian period. Two churches were subsequently built on the find spot of the relics. Thus the cult of the Early Christian saints that had been totally forgotten was revived. This revival should be seen as part of the more general endeavour of the Orthodox Church in the period of Ottoman rule to combat conversion to Islam, which was intensified during the eighteenth century. This endeavour also encompassed the growing movement, from the late fifteenth century, to publish *Vitae* of Early Christian saints, who were enhanced as models for the new order of martyrs of the period, the Neomartyrs, who were put to death because they refused to become Muslims. The question posed is whether these Ten Martyrs whose cult was revived were indeed connected with Early Christian Megara. It is answered by the archaeological remains. West of and beneath the present church of the Four Holy Martyrs

lie important remains of a fifth-century basilica with mosaic pavements. Even more important is the fact that I identified part of the plaque with the names of the martyrs, which, according to the account of the discovery, was placed on top of the relics. This is the lid of the marble casket of the consecration of the Early Christian basilica. In the church of the Six Holy Martyrs, apart from the tombs in which the relics of the saints were found, there are also significant Early Christian marble architectural members in secondary use (*spolia*), which here too point to the existence of a basilica in the fifth-sixth century.

It is thus evident that the Martyrs of Megara were commemorated in Early Christian times by two martyria. The martyria must have been destroyed in the mid-sixth century and, as a consequence of their subsequent abandonment, their existence was forgotten. However, the subconscious collective memory of the region's inhabitants led to the "miraculous" reappearance of their cult in the eighteenth century.